

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

ઓગસ્ટ : ૨૦૨૦
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

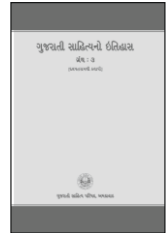
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

ओगस्ट : 2020

अंक : २

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चन्द्र
प्रमुख

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com

vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6
- કવિતા : આ ઉનાળો, મૂકેશ વૈદ્ય 15 ત્રણ ગઝલ, રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 16 રહી રહીને, રાકેશ હાંસલિયા 17 બેઠાં હતાં, છાયા ત્રિવેદી 18 હાઈકુ, રમેશ પટેલ 18 આંખ મિંચાય તે પહેલાં, અનિલ રમાનાથ 19 એક તાન્કા, ઉમેશ જોષી 20 બ્રેસ્ટ-કેન્સરગ્રસ્ત કવયિત્રીની અંગત ડાયરીમાંથી, યોગેશ જોષી 21
- વાર્તા : વેલ્યૂ, સંજય ચૌધરી 26
- અનુવાદ : 'એક સપ્તાહ માટે એકલાં', જેઈને કેન્યય; અનુવાદ : દીપક રાવલ 31
- આસ્વાદ : 'અમદાવાદ' : સંવેદન હજી જીવે છે, ભાવેશ વાળા 32
- વિવેચન : યૂપસ અને બાપાની પીંપર, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 35 પર્યાવરણ અને પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના, પ્રવીણ દરજી 39 ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ કહે, રાજેશ પંડ્યા 47
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : 'વહીવટ' ખરો પણ 'જાહેર' નહીં, 'અંગત', હરિકૃષ્ણ પાઠક 62 'કુસુમાખ્યાન' - એક ઝલક, પ્રફુલ્લ મહેતા 69
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 73
- અહેવાલ : 'નોળવેલની મહેક' વિષે, અભિજિત વ્યાસ 77
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 79
- શ્રદ્ધાંજલિ : નગીનદાસ સંઘવી, સફરની સલામ, પ્રકાશ ન. શાહ 80 તબીબ કવિ દિલીપ મોદીને સલામ, સંધ્યા ભટ્ટ 83
- આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 84
- પત્રસેતુ : નિરુપમ છાયા 87 થોભણ પરમાર 88 આકાશ ઠક્કર 89
- આ અંકના લેખકો : 90
- આવરણ : પ્રબોધ પરીખ

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર

લેખાંક-૨૮

શંખ ઘોષની કવિતા : ડૂમો ભરાયેલો પણ ડણક દઈ શકતો કવિ-કંઠ

૧

‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા.’

— આ રચનાના સઘન આસ્વાદ દ્વારા શંખ ઘોષની સર્જકતાની ઝાંખી મેળવવાનો અહીં આપણો પ્રયાસ છે. પણ, એ માટે, એ રચના સુધી પહોંચવા માટે કેટલીક તૈયારી એમની બીજી કેટલીક કૃતિઓ અને એમના સંદર્ભો જોઈ-તપાસીને કરીએ. શંખ ઘોષની કાવ્યરચનાઓ સમજવી, એ એવું સહેલ નથી. એ કામ માહિતીનું નથી, મીમાંસાનું છે; હ્યુરિસ્ટિક નહીં, હર્મેન્યુટિક પ્રકારનું છે.

*

કવિવર રવીન્દ્રનાથની વિશાળ સાહિત્યસૃષ્ટિના સાચા રસિયા અને ઊંડા અભ્યાસી, છતાં એમનાથી સાવ અલગ રીતે એ જ બંગાળી ભાષામાં પોતાની કવિતા લખનાર કવિ શંખ ઘોષની વિશિષ્ટ સર્જકતાનો પરિચય કેળવીએ. ૧૯૩૨માં એમનો જન્મ ત્યારના પૂર્વ બંગાળમાં. જૂના, અખંડ બંગાળનું બુદ્ધિધન તો એના એ પૂર્વાચલમાંથી આવ્યું છે, એવું કહેતા કલકત્તાવાસીઓને મેં સાંભળ્યા છે. જોકે અદના આદમી એ ભાગમાં કંગાળ સ્થિતિમાં જીવે. કુદરતની એ પ્રદેશ પર ભારે મહેર. એ જ તો કવિઓનો ‘શશ્યશ્યામલા’ દેશ. ત્યાં જન્મેલા શંખ ઘોષ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કોલેજમાં આવ્યા અને બંગાળી સાહિત્યનો સ્નાતકોત્તર અભ્યાસ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં કર્યો. અમેરિકાની આયોવા યુનિવર્સિટી લેખનશાળામાં (જેમાં ‘સંસ્કાર’ નવલકથાના લેખન સમયે યુ. આર. અનંતમૂર્તિ પણ જોડાયા હતા, એ ઈન્ટરનેશનલ રાઈટિંગ પ્રોગ્રામમાં) ૧૯૬૭માં એક વર્ષ શિષ્યવૃત્તિ સાથે કામ કર્યું. પ્રાધ્યાપક અને આચાર્ય રૂપે એમણે કલકત્તાની વિખ્યાત જાદવપુર યુનિવર્સિટીમાં (તેમજ રવીન્દ્રનાથે સ્થાપેલી વિશ્વભારતી સહિત અન્ય સંસ્થાઓમાં) ૧૯૮૨ સુધી અધ્યાપન કર્યું. પોતે ‘કુંતક’ એવું (થોડુંક અચરજભર્યું) ઉપનામ ધારી સાહિત્યવિવેચન કર્યું. (અચરજ એટલા માટે કે વક્રોક્તિ નહીં, સ્વભાવોક્તિ તરફ એમની કવિતાનું વલણ મારા જેવા આગંતુકને વરતાયું. વિશેષ તો બંગાળી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ જાણે.)

૬

પરબ ❖ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦

૧૯૭૭માં ‘બાબરેર પ્રાર્થના’ એ કાવ્યસંગ્રહ માટે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્લીનો પુરસ્કાર આપ્યો. સરસ્વતી સમ્માન ૧૯૮૮માં, ૨૦૧૧માં પદ્મભૂષણ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર અને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ૨૦૧૬માં અર્પિત થયાં. આ બધી માહિતી મેળવવી હવે તો સહેલું બન્યું છે.

૨

આ કવિની રચનાઓના હિંદી અનુવાદ પુસ્તક રૂપે પણ ઉપલબ્ધ છે, એનું શ્રેય અનેક દ્વિભાષી હિંદી અનુવાદકોને નામે નોંધાય. એમાં ગુજરાતી-સ્નેહી એવા બે કવિઓ ભોપાલના ‘ભારત ભવન’ અને દિલ્લીના ‘રઝા ફાઉન્ડેશન’ના સ્થાપક કવિ-સંસ્કૃતિમીમાંસક અશોક વાજપેયી અને આપણા વિખ્યાત ચિત્રકાર જેરામ પટેલ વિશે મર્મીલું કલાવિવેચન કરનાર, કવિ પ્રયાગ શુક્લ અગ્રણી ગણાય. પ્રયાગ-જી સાથે તો આ લેખના લેખન દરમ્યાન એક વાર ફોન પર મારે વાત થઈ છે – શંખ ઘોષની મૂળ રચનાઓનો બંગાળી વિન્યાસ અને નાદશક્તિ સગે કાને સાંભળવા માટે ! રાજકમલ પ્રકાશનના પ્રકાશન રૂપે ‘મેઘ જૈસા મનુષ્ય’ એવા શીર્ષક સાથે શંખ ઘોષની કવિતાનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે. એમાં એ કવિની એક અદ્ભુત રચનાનો, એ જ શીર્ષક સાથેનો પ્રયાગ શુક્લનો અનુવાદ છે. તે વાંચીએ :

‘ગુઝર જાતા હૈ સામને સે મેરે વહ મેઘ જૈસા મનુષ્ય,
લગતા હૈ છૂદે ઉસે તો ઝર પડેગા જલ.’

કેવો ભાવભર્યો ઉપાડ મૂળ કાવ્યનો, કેવો લયભર્યો અનુવાદ! ‘ચાલ્યો જાય છે મારી નજર સામેથી એ મેઘ જેવો મનુષ્ય / થાય છે કે એને જરા અડકીએ તો ઝરમર વરસશે જલ.’ એ રચનાની અંતિમ કડી જોઈએ :

‘સંભવ હૈ જાઉં યદિ પાસ મેં ઉસકે કિસી દિન, તો મેં ભી બન જાઉંગા એક મેઘ.’

— તો આવા છે એ ‘મેઘ જેવા મનુષ્ય’, એ વ્યાપક અનુકંપાભર્યા કવિ-મનુષ્ય. ‘બને કે એની નજીક જાઉં હું કોઈક દિવસ / તો હું પણ બની જાઉં એક મેઘ.’... એમની કવિતાની બહુ પાસે જવાનું આ છે એક જોખમ ! ચેતવણી મળી ગઈ ? હવે મન થાય તો એ કવિતાની સાવ અડોઅડ કોઈક દિવસ જજો, પ્રિય વાચક. આ લેખ તો એ તરફ જવાની એક નાનકડી કેડી છે !

૩

નિરાંતે અને નજીકથી વાંચનારને કેવી લાગે એમની અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષામાં વાચકવગી બનાવાયેલી કવિતા ? અથવા મૂળ રચનાઓ બંગાળીમાં વાંચી શકનાર આપણા ભોળાભાઈ પટેલ હતા અને પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ આજેય છે, અન્ય પણ એવા સજ્જ રસિક જનો છે જ, કલકત્તા, અમદાવાદ, મુંબઈ અને ન્યૂજર્સીમાં, એમને ? પ્રસાદભાઈ સાથે આ લેખન દરમ્યાન અનેક વાર ફોન પર મારે વાત થઈ છે અને એમને મુક્ત કંઠે શંખ ઘોષની કવિતાના લયભર્યા પાઠ મેં સાંભળ્યા છે. આ લેખની મુખ્ય રચના, ‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’નો અનુવાદ તો અમારો સંયુક્ત અનુવાદ છે.

તો, કેવી જણાય છે શંખ ઘોષની કવિતા, નજીકથી ? ‘મેઘ-મનુષ્ય’થી અલગ એવા બે ઉત્તર આપું ? પહેલો તો એ કે સહેજે વરસી પડે એવી ન લાગતાં, શંખ ઘોષની કવિતા મને તો આપણા અનોખા કવિ આખાએ રચેલા એક રૂપક જેવી લાગી છે : ‘બાહેર દીસે નગ કોરડા/માહે ભર્યા જળના ઓરડા !’ (નગ એટલે પહાડ, બહારથી કોરાકટ લાગે, પણ એની અંદર તો અનેક ઝરણાં ફૂટી નીકળે એટલું ‘ઓરડાઓ ભરીને’ પાણી પડેલું હોય !) જળભર્યા મેઘ જેવી કોઈને લાગે, મને જળભર્યા પહાડ જેવી જણાઈ છે !

બીજો ઉત્તર મને આવો જડ્યો છે : પોતપોતાના સીમાડાઓને સાચવતા, એકમેક સાથે નાનાંમોટાં યુદ્ધો કરતા રહેતાં વિવિધ રજવાડાઓની સરહદોની આરપાર વહી જતી કોઈ નિત્યસલિલા મોટી નદી, સુદૂરની પર્વતમાળાથી નીકળી સુદૂરના મહાસાગર તરફ જતી હોય, એવી આ કવિની કવિતા છે. કાવ્યશાસ્ત્ર અને રાજકીય વિચારોની અનેક સરહદોને એ કવિતા સહજપણે ઓળંગતી ચાલે છે. અંગત અને જાહેર, ભાવભરી અને વિચારશીલ, સામુદાયિક અને વૈયક્તિક, રાજકીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક, આ કે તે રાજ્યવિચારને ટેકો આપતી. એવાં એવાં અનેક દ્વન્દ્વો વચ્ચેના ભેદરેખા ભૂસાતી એ કવિતા આજ દશકોથી કોઈ મહાનદ જેવી આગળ ચાલે છે. કઈ રીતે, એ આ અને આવતા લેખમાં કૃતિઓ અને સંદર્ભો સાથે જોઈશું.

એ પહેલાં એટલું નોંધીએ કે એવી કવિતા લખવી, એ સહેલું નથી. એને જાણવી અને માણવી, એ પણ એટલું જ અઘરું કામ છે.

સહેલું નહીં એવું કામ કરવાની મઝા આ લેખમાળાના વાયક-લેખકને મનપસંદ કામ છે, એટલે આગળ વધીએ. હવે તો ડિસેમ્બર ૨૦૨૦માં આવનાર આ લાંબી લેખમાળાના અંત તરફ....

૪

અઘરાપણાની એક અલગ જ વાત આ કવિ, ‘બોલીને કહેત, કે લખીને’ એ શીર્ષકવાળી એક નાનકડી રચનામાં આ રીતે કરે છે :

‘બોલીને કહેત
કે લખીને
કે કરીને જરી સ્પર્શ.

હવે લાગે છે કે ભૂલ થઈ ગઈ મારા સમજવામાં,
આવું તો મારું કહેવાનું નહોતું.

છેવટ સભા પૂરી થયે જ્યારે કાગળ પોતપોતાના હાથમાં ઝાલી જવા લાગે છે લોકો
ત્યારે થાય છે કે હું કહું પોકારીને :

આવો, કહી શકીશ
હું આ ફેરા.’

— કોઈ પણ સભા એમ ક્યાં ક્યારેય પાછી ફરી છે, બસો જણની હોય કે બે જણની ?! ક્યારેય એ અવસર આવતો નથી, ફરી અને પૂરું અને મનમાં ધારેલું બોલવાનો,

કે લખવાનો, — અને સહસ્રા વાયકને આ રચનાની પહેલી કડીની ત્રીજી પંક્તિનો મર્મ, બલ્કે મર્માતક અર્થ એક ઝબકારે સમજાય છે : કે ફરી એક આછોરોય સ્પર્શ કરવાનો. સૈમ્યુઅલ બેકેટ પણ આ વાત આ રીતે ન કહી શક્યા હોત !

કોઈ ફ્રેન્ચ વાયકને શંખ ઘોષમાં આલ્બેર કામ્યુના આલેખનની કોમળ વ્યથા વરતાઈ શકે — કે જો એ ફ્રેન્ચ વાયકને બંગાળી આવડતું હોય તો કામ્યુમાં શંખ ઘોષની !

શંખ ઘોષની કાવ્યબાનીના બહુ-ચર્ચિત મૌનનો આ પહેલો, અનેકમાંનો એક પરિચય !

૫

વાણી અને મૌનના, સર્જકતા અને સત્તાના સંબંધની એમની એક રચના, ‘નામ’નો આરંભ આ રીતે થાય છે :

નામ

દબાણ લાવતા નહીં કશુંય, મારા પર,
ખૂલવા દો શબ્દોને; એ તો ખૂલી જાય છે
જેમ ખૂલે પરોઢ.
જેમ દૂર દૂર લઈ જઈને
પથ્થરોને, નિર્જન જગ્યાએ, કરે
કલકલ શબ્દ નિર્ઝર-ધારા.

ક્ષિતિજના ઘરમાં યુપયાપ
ભૂસાઈ જાય છે આ નામ મારું.

ઘાસને માથે આસ્તે આસ્તે
ઊતરી આવે આછોરો ભૂરો રંગ.

દબાણ લાવતા નહીં મારા પર બીજું કોઈ
હવે કોઈ પણ દિવસે.

બહુ બોલવામાં ન માનતા, પણ બોલવાનું આવે ત્યારે કોઈની સાડાબારી ન રાખનારા આ સત્યપ્રતિબદ્ધ કવિ-માણસની વિખ્યાત અણનમતાનો આ એક પરિચય. આ કે તે રાજકીય વિચારસરણીને અનુસરનારા ન હોવાથી આ કવિએ અનેક રાજકીય સત્તાધારીઓ — શું સી. પી. (એમ.) કે શું તૃણમૂલ કોન્ગ્રેસ-ની નારાજગી સહેવી પડી છે, ખૂલીને બોલવા બદલ. ૨૦૧૮ની સાલમાં, માંડ બે વરસ પહેલાં, આ કવિની એક નિર્ભય, કડક કાવ્યકૃતિ ન સમજાતાં, બલ્કે એ અંગે સ્વૈચ્છિક ગેરસમજ થતાં, તૃણમૂલ પક્ષના એક મંત્રીશ્રી, અનુભ્રત મંડલ, છેડાઈ પડ્યા હતા. બીરભૂમ પરગણાની એક સભામાં એમણે (કદાચ સ્થળ-પ્રભાવે) કવિને (એની ગેરહાજરીમાં) આ આકરો સવાલ કર્યો હતો : ‘અમે (સ્વમાનાર્થે બહુવચન) ટાગોર અને નઝરૂલને જ હજી સુધી કવિ તરીકે જાણ્યા છે. પણ તમે વળી કઈ જાતના કવિ આવ્યા છો ? વિકાસ એટલે શું એ કશું તમે જાણોબાણો છો કે નહીં ? ‘વિકાસ’વાળી અખિલ ભારતીય બલ્કે વૈશ્વિક ભ્રમણાની વાત જવા દઈએ તો પણ એટલું અહીં નોંધવું રહ્યું કે અનુભ્રત-જના આ ઉદ્દગારોનો ભારે

વિરોધ બંગાળના જાગ્રત અને નિર્ભય સર્જક-ભાવક સમુદાય તરત કરતાં, ત્યાંનાં મુખ્ય મંત્રી બહેને નિવેદન આપવું પડ્યું હતું કે ‘અનુબ્રત તો ભોળું બાળક છે’ – એને જવા દો ! ગુજરાતના ઉત્તમ કવિ-વિચારક નિરંજન ભગતના અવસાન અંગે એક પત્ર પણ જાહેરમાં ન લખનાર ગુજરાત સરકારના અધિકારીઓ-મંત્રીઓમાં ‘ભોળું બાળક’ કોણ (કે કોણ કોણ) છે, એ ક્યારેક સહુને જાણ થશે ! – જોકે ‘એમને જવા દો’ એવું તો આપણા જે પરાયત છે એવા કેટલાક લાલાયિત લેખકો પોતે જ પોકારશે !

પણ કવિ આવું કશું કહેતા નથી. એ તો માત્ર આટલું જ, કડકાઈથી કહે છે : ‘કોઈ દબાણ ન લાવતા મારી પર, ખૂલવા દો શબ્દોને.’ કવિ કોને કહે છે આ ? શાસકોને, સંસ્થાઓને, શેઠિયાઓને, સ્વજનોને, વાચકોને ? કોને એ જણાવી દે તો કવિ શેના ?

ગમ્યું ? પણ જરા દુર્બોધ જેવું લાગ્યું ? તો પ્રિય વાચક, એક પ્રયોગ કરીએ : આ રચના ‘ખૂલવા દો શબ્દોને., એ તો ખૂલી જાય..’ એ ઉક્તિથી જાણે શરૂ થતી હોય, એમ વાંચીએ. કોઈ પ્રકૃતિપ્રેમી રોમાન્ટિક કવિના મધુર ગીત જેવી સુગમ જેવી બની રહે છે ને, એ જ રચના ? ! પણ, આ કવિએ આ રચનાની જે પહેલી પંક્તિ લખી છે એ તો આ છે : ‘કોઈ દબાણ ન લાવતા મારી પર’ ! – સાંભળ્યો એનો સ્વરભાર ? એનો ફૂંફાડો ? કવિતાનો આખો અર્થ જ બદલાઈ ગયો, એની આખી ચાલ.

‘રચો, રચો અંબરચુંબી મંદિરો’ એ આપણી ગુજરાતી પંક્તિઓ યાદ આવી જાય. યુવાન ઉમાશંકરની એ તો અમર કાવ્યોક્તિ. એ ગુજરાતી યુવા કવિ ઉ. જો. ત્યારે ‘સાઠોત્તરી યુવાન’ નહોતા, ‘યુવા યુવા’ હતા ! ‘જઠરાગ્નિ’નો રચનાસમય એપ્રિલ, ૧૯૩૨, (ગણતરી માંડો !) એ રચનામાં એ કવિ ‘જાણે તર્જનીથી તર્જતા હોય’ એવું આપણા એક ઉત્તમ વિવેચકને ત્યારે લાગ્યું હતું. શંખ ઘોષની પહેલી પંક્તિ એ મુદ્રાની. ‘કોઈ દબાણ ન લાવતા મારી પર !’ – કોઈ પણ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાં સી.પી.(એમ.)ની સરકાર હો કે તૃણમૂલ કોંગ્રેસની કે અલબત્ત, ત્યાંના વિરોધ પક્ષ, કોઈ આ કવિ પર દબાણ લાવી નથી શક્યું. એ અર્થમાં આ કવિ સત્તાઓ માટે ‘દુર્ગમ’ રહ્યા છે.

૬

જોકે આ કવિની સમગ્ર કવિતા તો એથીય વધારે દુર્ગમ ભાસે. પણ જો બળકટ ભાવક એ સાહસસફર ખેડી શકે તો એ કાવ્યસૃષ્ટિના અનુપમ ‘ભોયોંકોરો’ સૌંદર્યનો, નિરતિશય વેદનાનંદથી સભર એક અસીમ જીવનનો અનુભવ-વૈભવ ભોગવવા મળે. તો કેવી છે શંખ ઘોષની કાવ્યસૃષ્ટિ ?

‘કાવ્ય-તત્ત્વ’ એ શીર્ષક ધરાવતા કાવ્યમાં એની વાત કવિએ વિલક્ષણ રીતે કરી છે :

કાવ્ય-તત્ત્વ

ગઈ કાલે કહી’તી, કેમ, આ વાત ?

સંભવ છે. પણ નથી માનતો એમાં આજે.

ગઈ કાલે હતો જે હું, એ છું હું આજ પણ,
એનો પુરાવો રજૂ કરો.

માણસ કે શાલિગ્રામ નથી
કે એક જ સરખો રહે જીવનભર.

વચ્ચે વચ્ચે આવવું પડશે નજીક
વચ્ચે વચ્ચે ઊંડશે આઘે આઘે સુધી મન.

ગઈ કાલે કહ્યું તું કે ‘પર્વતશિખર જ છે મારી પસંદગી.’
બને કે મારે આજ જોઈએ બસ સમુદ્ર.

બે વચ્ચે એવો કોઈ વિરોધ તો છે નહીં.
મુઠ્ઠીમાં ભરી લઈ આખું ભવન.

ગઈ કાલ અને આજને પરસ્પર જોડી લેવાથી શું વળશે ?

એવું જો કરું તોય એ કરીશ બહુ બહુ સમય પછી.

હાલ તો હું આટલું જ વિચારું છું —

આ ભારે તાવવાળા ડીલે આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી ?

— ‘કાવ્ય-તત્ત્વ ? આમાં કાવ્યતત્ત્વની વાત ક્યાં આવી, ભાઈ ?’ એવી ફરિયાદ કટાણે મોઢે કરનારાઓનો તોટો ક્યાંય ન હોય, શું ગુજરાતમાં કે શું બંગાળમાં! પણ, પ્રિય વાચક, આ પંક્તિ ફરી ફરી સાંભળીએ : ‘વચ્ચે વચ્ચે આવવું પડશે નજીક / વચ્ચે વચ્ચે ઊંડશે આઘે આઘે સુધી મન.’ ‘વચ્ચે વચ્ચે’ દ્વિરુક્ત, અને એ પણ બે વાર ! કવિ છે, સાચો અને ઓછાબોલો, આ તો. એ આમ અકારણ પુનરુક્તિ ન કરે. તો છે શું આ ‘વચ્ચે વચ્ચે’-નું અહીં, આ ‘કાવ્ય-તત્ત્વ’ અંગેની ધીર ગંભીર હોવી જોઈએ એવી કવિતામાં ? જોઈએ.

૭

વાચક, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના એક શિખર સમા, ૧૭મી સદીના કવિ અને પંડિતરાજ જગન્નાથની ‘ગંગાલહરી’ વાંચી છે ? અને ‘રસગંગાધર’ એ ગ્રંથ ? મારે પીએચ.ડી. અંગે, મારા ગુરુવર્ય મહામહિમોપાધ્યાય રામપ્રસાદ બક્ષી પાસે એ વાંચવાનું બન્યું હતું. ૧૯૭૦ના દશકમાં. એ બાદ પણ વચ્ચે વચ્ચે વાંચું છું. સાચે જ ? હા. અને આ ‘વચ્ચે વચ્ચે’ની જ આ બધી વાત છે : પંડિતરાજ જગન્નાથ (દારાશિકોહના દોસ્ત) કાવ્યને જ્ઞાનનો એક વિશેષ પ્રકાર (કાન્ટ અને કોચે પાસે આપણે એ વાત ભણ્યા એની થોડી સદીઓ પહેલાં) ગણતા. પણ કેવું જ્ઞાન ? તાર્કિક નહીં, વ્યવહારિક પણ નહીં. જગન્નાથના મતે કાવ્ય એટલે ‘ભાવના-જ્ઞાન’ (ના, ‘ભાવુક’ જ્ઞાન નહીં, ‘માંઘલી વાત’ કે એ કશું પણ નહીં). નવ્ય ન્યાયદર્શન પ્રમાણે ‘ભાવનાજ્ઞાન’ એટલે ‘પુનઃ પુનઃ અનુસંધાનાત્મક જ્ઞાન.’ ‘પુનઃ પુનઃ જેનું અનુસંધાન’ એક તરફ જ્ઞાતા અને બીજી તરફ જ્ઞેય, એ બે સાથે થયા કરે છે, એવું ‘ભાવનાજ્ઞાન’, તે કાવ્યની જ્ઞાનમીમાંસાપરક ભૂમિકા.

—‘પુન: પુન:’, ‘ફરી ફરી’, ‘વચ્ચે વચ્ચે?’ - ના હોય, ‘લ્યા !!

હોય. બલ્કે છે. એ જ છે શંખ ઘોષે કરેલી કવિતા વિશેની વાત : જ્ઞાનની ગતિશીલતા, એ જ કવિતાની ભૂમિકા. ગઈ કાલને આવતી કાલ સાથે જડબેસલાક જોડવાની ઉતાવળ શી છે ? સમાજને, ધર્મને, આર્થિક સત્તાને, રાજ્યને ? ગઈ કાલ અને આજને પરસ્પર જોડી લેવાથી શું વળશે ? / એવું જો કરું તોય એ કરીશ બહુ બહુ સમય પછી.’ હાલ તો કવિતા કરવા દો મને. ‘હાલ તો હું આટલું જ વિચારું છું - / ‘આ ભારે તાવવાળા ડિલે આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી ?’ કોના શરીરને તાવ હતો ? કવિના, કાવ્યનાયકના, સમાજના, રાજ્યના શરીરને ? સુનીલ ગંગોપાધ્યાય હોય તો કહે ‘નીરાના’. શંખ ઘોષ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય નથી. એ શંખ ઘોષ છે. અલગ. સ્ફૂર્તિ કઈ રીતે આવી ? ‘યંગલવ’થી, સુનીલ કહે. ગોવર્ધનરામ અલક, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ ત્રણેને નૈતિક કસોટીને ચાકડે ચઢાવે. શંખ ઘોષ કહે - જવાબ આપી દે તો કવિ શેના ? એ જે સૂચવે એને પામી જવાનું કામ વાયકનું. કવિ તો આટલું જ કહે છે : ‘માણસ કે શાલિગ્રામ નથી / કે એક જ સરખો રહે જીવનભર. / વચ્ચે વચ્ચે આવવું પડશે નજીક / વચ્ચે વચ્ચે ઊડશે આઘે આઘે સુધી મન.’ - અનેક પરિબળો પોતાને અનુકૂળ આવે એ રીતે અદના માણસને આજીવન એકસરખો, ‘શાલિગ્રામ’ જેવો, રાખવા દબાણો ગોઠવે છે. શંખ ઘોષની કવિતા એ સ્થગિતતાને અપાયેલો પડકાર છે.

*

એ કવિને મળવાનું ઘણી વાર થયું છે. બહાર, એમને ઘેર પણ. કલકત્તાના એમના એક પ્રોફેસરનો હોય એવા જૂના ફ્લેટમાં એમને જોઈ મને ક્યારેક મનમાં સવાલ થાય કે હવે જે વિદેશ છે, બાંગ્લાદેશ, એના પેલા કોઈક ચાંદપુર ગામને, પોતાના જન્મસ્થળને, ૧૯૩૨માં જન્મેલા આ કવિ-માણસ આજે યાદ કરતા હશે ? કઈ રીતે ? વચ્ચે વચ્ચે ? આઘે આઘે મન ઊડીને જાય એ રીતે ?

જેવું ભારતવર્ષના પૂર્વ ભાગના મૂળ નિવાસી અને કાશીમાં અંતે રહેતા કવિવર પંડિતરાજ જગન્નાથે કહ્યું છે એવું એ જ પૂર્વ ભારતના ભાગમાં, પૂર્વ બંગાળમાં જન્મેલા અને કલકત્તામાં રહેતા કવિવર શંખ ઘોષ પણ આ રચનામાં કહે છે અને પશ્ચિમ ભારતની સદા યૌવના આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આપણે સહુ સાથીઓ આજે એની વાત કરીએ છીએ. ‘પુન: પુન: અનુસંધાન’ની વાત. જ્ઞાનની ગતિશીલતાની વાત. - ભારતીય સાહિત્ય આમ રચાય, જળવાય અને વિકસે, અજર-અમર !

પણ આ અનોખા કાવ્યનો અંત ભૂલી ન જતા : ‘ગઈ કાલ અને આજને જોડી લેવાથી શું વળશે ? / એવું કરીશ જો તોય એ કરીશ બહુ બહુ સમય પછી / હાલ તો હું આટલું જ વિચારું છું- / આ ભારે તાવવાળા ડિલે આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી ?’

જવાબ છે : ‘કાવ્ય-તત્ત્વ’માંથી.

૮

શંખ ઘોષ કેવળ શાશ્વતીની વાત કરનાર કવિ નથી, એ સમયસંપ્રજ્ઞ છે, ઈતિહાસજ્ઞ

છે. એમની કવિતા, ઊંડાણે (ન કે અન્ય બંગાળી લેખકો જેમ સપાટીએ) ‘પોલિટિકલ પોએટ્રી’, ‘રાજ્યવિદ્યાવિદ કવિતા’, અથવા ઉમાશંકર જોશીએ રચેલી સંજ્ઞા યોજીએ તો ‘લોકકારણ’-યુક્ત કવિતા છે.

એમની એક વિખ્યાત કવિતા તે ‘ત્રિતાલ’. લોકકારણની કવિતા છે એ. સંકેતોની કવિતાના આ કવિ ‘ત્રિતાલ’માં ‘પોએટ્રી ઓફ સ્ટેટમેન્ટ્સ’ની બહુ નજીક આવે છે. એના આરંભનો ભાગ જોઈએ. ‘લોકકારણ’ની બાનીમાં એ લોકને કહે છે :

‘તમારો કોઈ ધર્મ નથી, ફક્ત
જડમૂળથી સખત જોડાઈ રહેવા સિવાય.

તમારો કોઈ ધર્મ નથી, ફક્ત
છાતી પર કુહાડાના ઘા સહેવા સિવાય.

પાતાળનું મોઢું સહસા ખૂલી જાય, એવી નોબત આવે ત્યારે
બે ય બાજુ હાથ ફેલાવી દેવા સિવાય.

તમારો કોઈ ધર્મ નથી, ફક્ત
આ ખાલીપો ભર્યા સિવાય.

મસાણામાંથી બહાર ફેંકી દે છે મસાણ
તમારા શરીરને, ટુકડે ટુકડે,
એવે કપરે કાળે તમને જાણ થાય છે કે...

— જાહેરજીવનના કપરેકાળે ‘લોક’ને જેની જાણ થાય એ જાણકારી અને અંગત જીવનના એવા જ કપરાકાળે કવિને ‘કાવ્યતત્ત્વ’ની જે થાય એ જાણકારી — એ બન્ને, શંખ ઘોષની ગતિશીલ જાહેર/અંગત, અંગત/જાહેર કવિતામાં ફરી ફરી અરસપરસ જોડાતી રહે છે. એમાંથી નીપજી આવે છે શંખ ઘોષની નિજી જગ્યા, એમની કવિતાનું લોકેશન, બંગાળી કવિતાના (અને સમકાલીન ભારતીય કવિતાના) વ્યાપક વિસ્તારમાં.

એ સ્થાનક છે, ત્રણ નદીઓના સંગમસ્થાને આવેલા કોઈ ગામ જેવું. ત્યાં એ નદીઓનો, અંગત અને બિનંગતનો, પ્રેમ અને પ્રકોપનો, રાજકીય અને સ્વકીયનો કોઈ ઝાઝી સીમારેખા ન હોય એવો, સંગમ થાય છે — ત્રણે નદીઓનાં પાણી એકાકાર થાય છે. સુભાષ મુખોપાધ્યાય જેવા અન્ય ઉત્તમ કવિની અસંદિગ્ધ રાજકીય પરિમાણોવાળી કવિતાથી એ રીતે શંખ ઘોષની કવિતા અલગ પડે છે.

એટલે જ જે કવિ હેતભરી કુમાશથી કહી શકે છે કે —

‘બહુ દિવસોથી તેં વાદળો સાથે વાતચીત કરી નથી,
એટલે તો તું આટલી બધી સુકાઈ ગઈ છો,
આવ, તારું મોઢું જરા લૂછી આપું.’

એ જ કવિ સમજણભરી રુક્ષતાથી કહી શકે છે કે —

‘સહુ કોઈ કલાની તલાશમાં છે, રૂપને ઢૂંઢે છે.
આપણને કલા અને રૂપ સાથે લેવા-દેવા નથી.
આવો, આપણે તો અહીં બેસીએ ભેળા થોડી વાર
વાતો કરીએ ખેડામણ-નીંદામણની.’

કવિતાના એવા સ્થાનકે કાવ્યબાની વાગ્મિતા તરફ ન વળે, આસ્તે આસ્તે એ મૌન તરફ નમે. કાવ્યબાનીનો એવો, વાગ્મિતાથી અણગમા સાથે અળગો થતો અને મૌન તરફ અનાયાસ જતો ઝુકાવ, એ શંખ ઘોષની સર્જકતાની માતૃભાષા છે.

એની વાત થોડીક વીગતે આવતે અંકે કરીએ, ‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’, એવું જે કવિતામાં કવિ પોતાને જ કહે છે, અને કેંદ્રમાં રાખીને. કવિની પોતાની સાથે થયેલી વાતચીતને, એમની પાસે ચુપચાપ બેસીને, સાંભળતાં સાંભળતાં...

સમા, વડોદરા.

જુલાઈ ૨૦થી ૨૩, ૨૦૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.

આ ઉનાળો | મૂકેશ વેદ

આ ઉનાળાના દિવસો સાચે જ બહુ લાંબા છે.

કાળઝાળ ગરમીથી શરીર આખું પરસેવે રેલાઈ જાય
તો ચાલે;
રેબજેબ થવાનો આનંદ પણ કંઈ ઓર જ હોય.

આ તો માણસને અંદર-બહાર બાળતો
કંઈ જુદો જ છે લાવાનો લય
અંદરથી ગરમી ફૂટી નીકળે ને તાવથી ધગધગે શરીર
એમ પૃથ્વીની ત્વચા તળે પ્રસર્યો છે દાહક અગ્નિ.
પેટાળમાંથી ઊઠે છે ઊંની વરાળ
જગત આખાને વીંટતી પ્રજળે છે ઝાળ.

ઓટના સમયે અદૃશ્ય થતાં પાણીની જેમ
આઘે સરકી ગયો છે પૃથ્વી પરનો માણસ.

નિર્મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપર આ ઉનાળાના તેવર જ કંઈ જુદા છે.

મોઢે માંડેલું પાણી
ગળે ઉતારી શકાય નહીં
ઘેરી વળે આકાશ જેવડો ડૂમો.

નિષ્પલક આંખો મીટ માંડીને જોયા કરે છે.

જ્યાંત્યાં સૂંઢ પછાડતો,
ગામનાં ગામ ભાંગતો, વીણી વીણીને ઘરનાં છાપરાં ઉડાડતો,
ગાંડો હાથી થઈને તોફાને ચડ્યો છે કાળ.
પળે પળ વરતાય છે ભારેખમ એની ફાળ.

આખી સૃષ્ટિને બાળતી આ ઝાળ
ક્યારેક તો ઓલવાશે ને ?

તવાઈને ટિપાયેલા તપ્ત લાલ દેહને
સાંપડશે નવી ઊર્જા ?

ને જીવી જવાનું નવું બળ ?

ત્રણ ગઝલ | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

૧. કટ્ટે

સાઉન્ડ પ્રૂફ ઘરમાં હવે વરસાદ કટ્ટે,
ટાઈટ શિફ્ટૂલ એટલા, હર યાદ કટ્ટે.
ને થયો સંસાર ત્યાં એનો શરૂ,
થઈ ગયું ઈન્ડિયા ને અમદાવાદ કટ્ટે.
જાતની સાથેય ક્યાં વ્યવહાર છે,
એ હદે કરતો ગયો વિખવાદ કટ્ટે.
ફોન પર પૂછ્યા ખબર પરદેશથી,
આંસુઓ આવ્યાં અને ત્યાં સાદ કટ્ટે...
લોકલાજે પુત્ર આવ્યો બેસણે,
ને થયો સંબંધ વરસો બાદ કટ્ટે.
ફોન પર બહાનાં હતાં બન્ને તરફ,
ને થયું સારું થયો સંવાદ કટ્ટે.

૨. બેગ્રાઉન્ડમાં

યાદ ને સપનાં ફરે બેગ્રાઉન્ડમાં,
કેટલું જન્મે મરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
ઓટલે બેસી અને માળા કરું,
ને ગગન ટહુકા કરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
ગ્રંથ ખોલી જ્યાં ઉકેલું અક્ષરો,
મન બધે રંગો ભરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
મ્હાલતો લાગુ લગનમાં કોકના,
દીકરી ત્યાં સાંભરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
એક એ અફસોસ – આંસુ – વાત એ,
જિંદગીભર વિસ્તરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
શ્વાસમાં એના અવાજો સાંભળું,
કોઈ મૂર્તિ કોતરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
ઘર ખભે લઈને ફરું વર્ષો થયા,
મન ઊભું છે પાદરે બેગ્રાઉન્ડમાં.

એ કરાવે જાતરા પાછા પગે,
એક શ્રદ્ધા ફરફરે બેગ્રાઉન્ડમાં.
ચીતરેલી હું નદી મિસ્કીન છું,
માછલી મનની તરે બેગ્રાઉન્ડમાં.

૩. ફોરવર્ડ

એકલા મંસેજ નહિ યાદો ને વંદન ફોરવર્ડ,
ઈશ્વરો ને મંદિરો ને સર્વ દર્શન ફોરવર્ડ.
થાય જ્ઞાની કેટલા છે કેટલું ફરતા હશે,
હરપળે ચિંતન — મનન — ફોટા ને વર્ણન ફોરવર્ડ.
ડૂબતા'તા એ ક્ષણે સેલ્ફી લીધી'તી આખરી,
એમણે છેલ્લી કરી'તી છેલ્લી ધડકન ફોરવર્ડ.
જિંદગી વીતી રહી છે ક્યાંય પણ જોયા વિના,
જાગતા-સૂતા ઝડપથી થાય છે મન ફોરવર્ડ.
કેટલી ઝડપે નિમંત્રણ કેટલો બચતો વખત,
થાય છે કે ના કરે ફોટામાં ભોજન ફોરવર્ડ.
થાય છે મિસ્કીન પોતાનું કશુંયે ના રહ્યું,
સાવ વાસી સૌ અહીં જીવે છે જીવન ફોરવર્ડ.

રહી રહીને | રાકેશ હાંસલિયા

વિચાર આવ્યો રહી રહીને,
હવે જવું ક્યાં તરી તરીને ?
તું બીક ઠોકરની કાં બતાવે ?
થયો છું પગભર પડી પડીને.
કદી ન એ તો બે પાંદડે થઈ,
મરી જે ડોશી દળી દળીને.
જો સાંભળો તો આ પાન પીળાં,
ઘણું કહે છે ખરી ખરીને.
વસંત વીતી ગઈ હવે તો,
તમેય આવ્યાં રહી રહીને.

કહી રહ્યાં છો કદી ન મળશું,
જુઓ કાં પાછાં વળી વળીને ?
બચી છે 'રાકેશ' રાખ કેવળ,
હવે શું બળશું બળી બળીને.

બેઠાં હતાં | છાયા ત્રિવેદી

આંખમાં વાદળ ફરી બેઠાં હતાં,
એમ ચોમાસું ભરી બેઠાં હતાં !
ક્યાંક ઊગે સાત રંગો એટલે,
થેત ચાદર પાથરી બેઠાં હતાં.
ઝાડ પરનો ભાર વધતો જોઈને,
પાંદડાં જાતે ખરી બેઠાં હતાં !
સાયવી રાખ્યા હતા વરસાદ જે -
એકશ્વાસે વાપરી બેઠાં હતાં !

હાઈકુ | રમેશ પટેલ

૧
તળાવ જળે
પ્રતિબિંબ પંખીનું -
પવન ભૂંસે !

૩
શિશિર સાંજે
પાનખરમાં તરુ-
ડાળે : પોપટ !

૨
ગુલાબ કાંટે
બેસીને પર્તગિયું;
સુગંધ પીએ !

૪
પારિજાતના
ફૂલો ખ...રે છે હવે -
સવાર થશે !

૫
બારીએ બેઠું
પંખી; ઘર બન્યું છે -
લીલેરું વૃક્ષ !

આંખ મિંચાય તે પહેલાં | અનિલ રમાનાથ

આંખ હજી ઊઘડી જ નથી તે કેમ મિંચાય ?
જોણકનાં ફોતરાં એટલાં પડ્યાં કે હજી ઊઘડતાં નથી મારાં પોપચાં
હાલરડું ગાઈ ગાઈ થાકી ગઈ છતાં મારા પીટ્યા નથી ઝોપતા

રોજ સવારે સૂરજ મારી આ આંખ્યમાં
ઈન્જેક્શન આપવા આવે પછે જ હું જોઉં
સરકતાં વાદળાં, ઊડતી ચકલીની ડરપોક આંખ,
ખિસકોલીના પટ્ટા
તારીખિયાના ડટ્ટા,
લોહિયાળ મેદાનમાં કેંક શોધતી
ટીટોડીની બીકણ આંખ
કેટલું જોઉં ?

ડેલી ખખડાવતો હવાનો ફેરિયો આઈવો
કિયે : ‘જીવ ભારોભાર હવે લ્યો કોઈ હવા’
મી તો હવા લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી
નથી લેવો સવાસ
નાકમાં રૂનાં પૂંભડાં ભરાવી દીધાં
મોઢા આડે હથેળી રાખી દીધી
પછે આંખ મીંચી દીધી

આંખ મીંચતાં પહેલાં
આંખ્યની સંજવારી કાઢી
ઢગલો એક જોણ — કચરો કાઈઢો

બે પગ ત્રાજવામાં
હાથમાં તીર
માથે ચક્કર ચક્કર ફરતી માછલીની આંખ્ય વીંધું
ઈ પહેલાં માછલીએ આંખ્ય મીંચી દીધી

હવાની લહેરખીઓ આવ્યા કરે
હું બંધ પોપચે ધ્યાસ લઉં

નાકનાં ફોયણાં જાણે કપાસનું ખેતર
આડું આવે રૂ
પાણીને કઉ ભૂ
આંખ્યને ય ભૂ પાઈ દીધું
સવાલ આંખ્યનો નથી, નજરનો છે
આંખ્ય હજી ઊઘડી જ નથી

લોઢાની તાવડીમાં રાઈ તતડાવું,
ભૂવા ધુણાવું, માદળિયાં બાંધું
પણ આંખ્યને નજર લાગી ગઈ
નજરાઈ ગઈ.

કોઈએ અરીસો હાથમાં લઈને
પછે સૂરજ સામે રાખીને
મારી બેય આંખ્યને ચાંદરણાનાં ચશમાં
પેરાવ્યાં પણ નવશેકી આંખ્ય ખૂલતી નથી
પોપચાંના પરદામાં આંસુની સુંદરી પદાનશીન છે
બહાર આવતી જ નથી
હું કઉં છું : ‘બહાર તો નીકળો સુંદરી,
વહેવું અને બહાર ફરવા જવું અશ્વની તંદુરસ્તી માટે સારું છે.’
મારું માને કોણ ? દૂધનાં પોતાં મૂકીને બંધ આંખ્યે પડ્યો રઉં છું.

મીરા મને ચશ્તુદાન નહીં કરે
કારણ ?
‘દો નૈના મત ખાઈઓ મોહે પિયા મિલનની આસ’
કાલે સવારે સૂરજ ઊગે તો કહેજો કે
મેં આંખ્ય મીચી દીધી છે
ઈન્જેક્શન નથી લેવું

એક તાન્કા | ઉમેશ જોષી

પાંખો સંકેલી
તેતર બેઠું શેઢે
તડકો ઓઢી,
કાબર કલબલે
સમડી ઊડે આભ.

બ્રેસ્ટ-કેન્સરગ્રસ્ત કવયિત્રીની અંગત ડાયરીમાંથી | યોગેશ જોષી
(નવ સંવેદનચિત્રો)

એક

આંખાને

પહેલવહેલકા

મરવા ફૂટે તેમ

મને

સ્તનની કળીઓ ફૂટી

ત્યારે મેં

ડ્રૉઈંગ-બુકમાં

ચિત્ર દોરેલું –

નાની નાની

ઘાટીલી બે ટેકરી

અને વચ્ચે

ઊગતો નારંગી સૂર્ય.

Mastectomy*ના

ઓપરેશન પછી

હવે

એક જ ટેકરી

એકલીઅટૂલી

શોધ્યા કરું છું,

શોધ્યા જ કરું છું -

રાતો સૂરજ...

* Mastectomy : કેન્સરની ગાંઠવાળું આખું સ્તન દૂર કરવામાં આવે.

બે

કોલેજકાળે

સંસ્કૃત સાહિત્ય ભણતાં વાંચેલું –

કન્યાઓ

સ્તન પર

ચંદનનો લેપ કરતી

પ્રિયતમને

ધરવા...

આજ

કેસર કેરી

કાપીએ એમ

ડોક્ટરે
ચામડી, દાંટડી,
પછી
પેશી પેશી કરીને
કાપી દીધું
આખુંયે
સ્તન...
કોને
ધરવા ?!

ત્રણ
ઓપરેશન પછી
રૂઝ આવી ગયા પછી
ટાંકા તોડ્યા પછી
સ્નાનવેળા
નજર પડી
સામેના દર્પણમાં... ..

ને હું
ફેરવાઈ ગઈ જાણે
એક સ્તન કપાઈ ગયું હોય એવા
મંદિરની દીવાલ પરના
કોઈ શિલ્પમાં...

દર્પણમાંના
પ્રતિબિંબમાંથી જાણે
ધબ્ દઈને
ખરી પડ્યું
બીજુંય સ્તન...

ચાર
સપનું આવ્યું –
શિશુને
એક બાજુ
ધવડાવ્યું.
થોડી વાર પછી
એને લીધું
બીજી બાજુ.

સ્તન શોધતા
બાળકના રતૂમડા હોઠ
બચ્ બચ્
ધાવે
ખાલીપો...

પાંચ

કંઈક
સાંત્વન પામવા,
કંઈક
હૂંફ મેળવવા
છેવટે
પ્રિયજનના
દંઢ આલિંગનમાં
સમાઈ તો ગઈ,
પણ...

હૂંફ પણ
હવે
અડધી ?! —
અજવાળી આઠમના
ચંદ્ર શી ?!

છ

હિમાલયના
શિખરની
બરફરેખામંડિત ટોચ પર
સોનેરી સૂર્યનું પહેલું કિરણ પડે
એવો જ
થયો હતો સ્તનને
પ્રથમ સ્પર્શ
ને
મહેકીગહેકી ઊઠેલી
આખીય પૃથ્વી

ને
હું તો જાણે
થઈ ગયેલી
ફૂલ ફૂલ પર
પાન પાન પર

ઘાસ ઘાસ પર
ઝાકળ ઝાકળ !

પણ હવે ?! —
લીલીછમ ટેકરીના બદલે
ખારો પાટ...
સાવ સપાટ...

સપનામાંય જો
એકાદો દૂવોય દેખાય ને
તોય
થઈ જઈ
મૃગજળ મૃગજળ...

સાત
પૂનમની રાતે
હિમાલયના
શિખર શિખર પરથી
વહેતાં ઝરણાં
જાણે
ધાવણની ધોળી ધારાઓ !
જ્યારે
મારાં સ્તનમાં
કેવળ મૃગજળ ?!
છેવટે
ધાવણ માટેની ગ્રંથિમાં જ
પડી ગઈ
આ મોટી થતી જતી ગાંઠ ! —
કયા જન્મના
કયા કર્મનું ફળ ?!

આઠ
ધાવણ માટેની
નસો, ગ્રંથિઓ
તો નવજાતના
જીવનને પોષવા માટે.

હે કેન્સર,
એ જ જગ્યા પસંદ પડી તને
ઊંછરવા, ફેલાવા માટે ?

હે કેન્સર,
જીતવા નહીં દઉં તને કોઈ કાળે;
એક કુંભમાં
ભલે તે ભરી દીધું વિષ.
એ વિષભર્યો કુંભ
હટાવી દીધો છે મારા દેહમાંથી.

હા, બીજો કુંભ
છે મારી કને,
ઘાટીલો,
ભર્યો ભર્યો,
અ-મૃતથી...

થાય છે —
મારી છાતી
હવે જાણે
અર્ધ-
નારીશ્વરની !

નવ
ગાયનેક વોર્ડમાં
જઉં છું,
સ્વજનના
નવજાત બાળકને
હાથમાં લઉં છું;
છાતીસરસું
ચાંપું છું...

તો
આ શું ?! —
એક નહિ,
પણ
બેય સ્તનમાંથી
ફૂટી જાણે
ધોળી ધોળી
ધાવણધારા...!!!

ગામની છેલ્લી શેરીમાં પગ મૂકતાં જ ચેતન અચકાયો. શેરીની બરોબર વચ્ચે આવેલા થાંભલા પરનો બલ્બ થોડી થોડી વારે ઝબૂકવા મથતો હતો. ઠંડીગાર અમાસની રાતે ચેતનને પોતાના પગ પણ દેખાતા ન હતા. ત્યાં વળી ખૂણેખાંચરે લપાઈને પડેલાં કૂતરાં એકસામટાં ઊભાં થઈને ભસવા મંડ્યાં. તેણે ખિસ્સામાંથી મોબાઈલ ફોન કાઢી બેટરી કરી અને ઊભો રહ્યો. કદાચ શેરીના ખૂણે આવેલા ઘરનું કમાડ ખૂલે તો શંભુની માને મળીને તેના સમાચાર પૂછી લઉં. બેચાર ઘરમાંથી ‘હડે હડે’ સંભળાતું રહ્યું. પણ આવી ઠંડીમાં ગોદડીઓમાં ટૂંટિયું વાળીને પડેલાં ફોઈ વગરકારણે શા માટે બહાર નીકળે ? તે પાછો વળી ગયો અને ભાગોળે આવેલી ડેરીના મકાન તરફ ચાલ્યો.

ક્યાંક ક્યાંક ઓટલા પર બેઠેલાઓની ચલમમાંથી ઊડતા તિખારાને જોતાં તેમની વચ્ચે બેસવાની ઈચ્છા થઈ આવી. દૂધ સહકારી ડેરીના મકાને પહોંચ્યો. તેને જોઈને જાળીને ટેકે ઊભેલા મંત્રી બોલ્યા, ‘કાલ વહેલી સવારેથી જ સહુને રોકડ ચૂકવવાની થશે. બધું ગોઠવવા રહ્યો એટલે મોડું થયું. લો, આ ચાવી રાખો ને. ઉપરના રૂમમાં લંબાવો હવે. સવારે હું આ લઈને આવું પછી જ નીકળજો.’

‘સારું, જોઈતાભાઈ. કમ્પ્યુટરના પાવર સપ્લાયની બેટરી બદલી છે તે આઠ કલાકની છે. પાવર જાય તોય દૂધ ભરાવવાની બંને વેળાએ તમને તકલીફ નહીં પડે. બાકી બધું કામ પૂરું કરી દીધું છે.’

‘કંઈ પણ બગડે ત્યારે તમે આવી જ જાવ છો ને, ભાઈ. એટલે અમે ચિંતા શું કરવા કરીએ ?’ હાથમાં રહેલી ટોર્ચથી લાઈટ ફેંકીને ખેતરો તરફના રસ્તા તરફ તે ચાલતા થયા.

કપડાં બદલી ચેતન પાળી વગરની બાલ્કનીમાં આંટા મારવા લાગ્યો. કેટલાં વરસ થયાં આ ગામ સાથે નાતો બંધાયો ? પાંચેક કે તેથી વધારે ? પહેલાં તો કંપની તરફથી ઈન્સ્ટોલેશન માટે આવતો. છેલ્લે બે-એક વરસથી આજુબાજુની તમામ દૂધ મંડળીઓના કામનો કોન્ટ્રાક્ટ તેના ખિસ્સામાં જ તો છે ! તે હોય જ ને ! કોણ આ રીતે દોડીદોડીને રાતોની રાતો રોકાઈને સર્વિસ આપે છે ? આ ગામ સાથે કંઈક વધારે જ લગાવ થઈ ગયો કે શું ? પણ જો શંભુ ના હોત તો ?

તેણે ઊંચા થઈ સીમ તરફ જોયું. અંધારું ઓઢીને ઊભેલાં ખેતરોને શેઢે આવેલાં ઝાડ માંડ માંડ કળી શકાતાં હતાં. ક્યાંક ક્યાંક ટ્યૂબવેલની ઓરડીના છાપરે કે થાંભલા પર ટમટમતાં બલ્બ ગમે ત્યારે આથમી જાય તેમ લાગતાં હતાં. કશો અવાજ ભાગ્યે જ સંભળાતો હતો. આખીય સીમ જાણે કે ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈને પડી હતી. અંદરથી ખુરશી લઈ

આવી તેની પર ચઢીને તેણે શંભુનું ખેતર શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થાકીને નીચે ઊતરીને ખુરશીમાં બેઠો અને સીમ ભણી એકીટશે જોતો રહ્યો અને પાંચેક વર્ષ પહેલાંના દિવસો યાદ કરી રહ્યો જ્યારે તે ગામની મંડળીમાં કમ્પ્યુટર ઈન્સ્ટોલ કરવા આવ્યો હતો.

*

તે દિવસોમાં ઠંડી સાવ ઓગળી ગઈ હતી. તેના ઉપરી સાથે મળીને બે-ત્રણ દિવસમાં તે સભાસદોનાં નામથી શરૂ કરીને વજનકાંટા તથા દૂધની ફેટ ટેસ્ટ કરવાના મશીન સાથેની બધી જ ગોઠવણ કરી દીધી હતી. મોડી સાંજે બે કર્મચારીઓને તાલીમ આપી રહ્યો હતો. રોજ સાંજે ડેટાનો બેકઅપ કેવી રીતે લેવો તે અંગે સમજાવી રહ્યો હતો. સ્ક્રીન પર એક ફોલ્ડરમાંથી બીજા ફોલ્ડરમાં ડેટા કોપી થતા હતા. તે જોઈ પાછળથી કોઈક બોલ્યું, ‘હય, ડેટા ઊડ્યા.’

તેણે પાછળ જોયું. ત્યાં તો બાજુમાં બેઠેલો કર્મચારી બોલી ઊઠ્યો, ‘આ કોંચ ફેટ મશીનના ડંડા ઊંચા નેચા કરવા જેવું નહીં, હમજયો શંભુ ? ઓંચ તો મગસ હેડાડવું પડશે.’

બે-એક દિવસ પછી દૂધ ભરાવવાનું કામ કમ્પ્યુટરની મદદ શરૂ કરવાનું હતું. દરેક સભ્યને દૂધ ભરાવે કે તરત જ જમા કરાવેલ દૂધ ફેટ અને તેના કુલ મળતરની સ્લિપ છાપીને આપવાનું કામ શરૂ કરવાનું હતું. વહેલી સવારથી જ લાઈન લાગી ગઈ હતી. મંડળીના પ્રમુખ હાથમાં નાળિયેર લઈને ઊભા જ હતા કે ત્યાં ખબર પડી કે એક ઓપરેટરની તબિયત ખરાબ છે માટે આવી શકે તેમ નથી. માટે મંત્રીએ મોટેથી બૂમ પાડી, ‘આ શંભુ ઓયો ગુડાણો ? બેહી જો ઓય. ચેતનભઈ, તમે જરા ધ્યોન રાખજો. જો કોકની સ્લિપ ખોટી સપોણી તો મારા હાથા ઓય કોમ્પ્યુટર પર જ ઈનો દેગડો પછાડસી.’

શંભુ તો જાણે કે રાહ જોઈને બેઠો હતો કે શું ? તરત જ તે ખુરશીમાં ગોઠવાઈ ગયો અને લાઈનમાં આવતા સભ્યને નંબરથી બોલાવતો ગયો. કમ્પ્યુટરમાં નંબર નાંખે, સ્ક્રીન પર નામ આવે તે મોટેથી બોલે, કાંટા પરના કેનમાં દૂધ રેડવાનું જણાવે, સેમ્પલનું દૂધ લઈ, ફેટ ટેસ્ટરમાં મૂકી, બે વાર ડંડા ઊંચાનીચા કરી દૂધની ફેટ કેટલી થઈ તે જણાવી, કેટલી રકમનું દૂધ જમા થયું તે જણાવી ફટાક દઈને સ્લિપ ફાડી આપે. ચેતન તો શંભુની ઝડપ જોઈ જ રહેલો. બધાનું દૂધ ભરાઈ રહ્યું એટલે કેબિનમાંથી બહાર આવીને શંભુ બોલ્યો, ‘મારું હાથું, એક કલાકેય નહીં થયો અનં બધું કોમ પૂરું ?’

તે દિવસે બપોરે શંભુ ચેતનને આગ્રહ કરીને તેના ઘરે લઈ ગયો. થાળી પીરસતાં શંભુની માએ વાત શરૂ કરી :

‘ભઈ, તમે તો ભણેલાગણેલા સો. આનં કોક કીધું હોય તો ? ઈર્ની બુનો તો ગઈ ઈવોનં ઘેર. આ હાટામાં જ પૈણેલો સ. પણ, ઓણું કરવાની ના પાડ સ. ઓયો હુધી મું એકલી ?’

તેને ટપારતો હોય તે રીતે ચેતન બોલ્યો, ‘કેમ શંભુ ? કેટલાં વરસ થયાં તને ?’

શંભુ નીચું મોઢું રાખીને ખાતો જ રહ્યો અને બોલ્યો, ‘હત્યાવી.’

થોડી વાર માટે ત્રણેય કશુંય બોલ્યાં નંઈ. ચેતન જમીને ઊભો થયો હતો ત્યાં શંભુની મ બોલ્યાં, ‘ભઈ, કો’ક દારૂ આવતા રે’જો.’

તે બપોરે ચેતન શંભુના ખેતરે ગયો અને લીમડા નીચે ખાટલામાં આડો પડ્યો. કુંડીમાંથી નાહીને બહાર નીકળીને તૈયાર થતા શંભુને પૂછ્યું, ‘તે તું ક્યાં સુધી ભણ્યો’તો ?’

‘હાત.’ બરડે ટુવાલ ઘસતાં ઘસતાં શંભુ બોલ્યો.

‘અહીં ગામમાં કે પછી ?’

‘ના, ગોંધીનગર નજીક આશ્રમશાળામાં.’

‘તે સાતમા પછી કેમ ના ભણ્યો ?’

‘દિયોરના હવારના પોરમાં દૂધ નં રોટલોય નો’તા આલતા. પાસું બફોરોમં ખેતરોમોં જવાનું. ચ્યોંથી વળી મેળ ખાય ?’ શર્ટનાં બટન બંધ કરતાં કરતાં તે આગળ બોલ્યો, ‘તમે લંબાવો ઓયં અનં મું બીજા ખેતરે જઈનં આવું સું.’

પવનની ઠંડી લહેરઆવતાં શરીરમાં લખલખું પસાર થઈ ગયું. ચેતન ગેલેરીમાંથી ઊભો થઈ અંદર ગયો.

અંદર જઈને ખાટલામાં આડો પડ્યો. પણ તેને થયું કે આજે જાણે કે ઊંઘ નહીં જ આવે. ફેટ ટેસ્ટરમાંથી કમ્પ્યુટર ઓપરેટર બની ગયેલા શંભુને મંત્રી વધુ ને વધુ કામ સોંપતા ગયા. જ્યારે પણ નિયમિત સર્વિસના કામ માટે ચેતન આવતો ત્યારે કેબિનમાં બેસીને ફટાફટ કામ કરતા શંભુને જોયા કરતો. પોતે કોન્ટ્રાક્ટ પર કામ રાખતો થયો હતો ત્યારથી આ ગામનું બધું કામ શંભુ જ કરી આપતો. ચેતન એક પછી એક મંડળીઓનું કામ વધારવા લાગ્યો અને જરૂર પડ્યે શંભુ તેની સાથે આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ જતો.

થોડાક મહિના પહેલાં ચેતન બપોરે શંભુના ખેતરે બેઠો હતો. બંનેનું જમવાનું લઈને શંભુની વહુ આવી હતી. તેને ખેતરમાં ધીમે ધીમે હરતીફરતી જોઈ, ચેતને આંખોના ઉલાળાથી શંભુ તરફ ઈશારો કર્યો. શંભુએ માથું હલાવી નીચે જોયા કર્યું. હરખમાં આવેલા ચેતને કહ્યું પણ ખરું, ‘અલ્યા, ફોન કરીને જાણ ના કરીએ ? ભાભી માટે કશુંક ખાસ લેતો આવત ને. હવે તો તેમની તબિયતનું ખાસ ધ્યાન રાખવાનું હોં.’

ચેતન ગયો તે પછી મોડી સાંજે ભારે વરસાદ પડ્યો અને થોડી થોડી વારે વીજળી આવતી-જતી રહેતી હતી. મંડળીના મકાનના ઉપરના રૂમમાં કારોબારીની મિટિંગ ચાલતી હતી. બેચાર કર્મચારીઓ પગારવધારાની માંગણી કરી રહ્યા હતા. પ્રમુખ કરાંજી કરાંજીને તેમને ના પાડીને કહી રહ્યા હતા, ‘અલ્યા પેલા કરતાં તો કોમના કલાકો ઓસા થઈ જયા તો હું ખાવા પગારવધારો આલીએ ?’ બીજા કર્મચારીઓ પણ બોલતા હતા, ‘પણ નફો તો વધ્યો સ નં ?’ સામે પ્રમુખ બોલતાં હતાં કે, ‘નફો તો સભ્યોમાં વહેંચવાનો હોય. તમોનં ના અલાય.’ દલીલો વધતી ગઈ. તેમાં શંભુ બોલી ઊઠ્યો કે, ‘પેલાં ફેટની ટેસ્ટિંગ વખતે હાથથી લખતાં એટલે ખોટુંય લખાઈ જતું. અમં તો બધું બંધ થઈ જયું અનં એટલે જ મંડળીને નફો વધ્યો સ. તો પસ...’

પ્રમુખ જે સમજયા હોય તે પણ ઊભા થઈને મોટેથી બોલવા લાગ્યા, ‘એટલે અમે

પેલાં ખોટો હિસાબ કરતા'તા ? જોયતાભઈ, આ બુહાનં કો'ક હમજાવો. હમણોં હુધી તો આ વળી ડંડા ઊંચાનેચા કરતો'તો અનં એ વળી પાસો આપણનં હમજાવ સ...'

જે પણ કારણ હોય પણ શંભુ અકબાઈને બોલી ઊઠ્યો, 'બુહો તારો બાપ. કશુંય હોંભળવું જ નહીં નં...' એટલામાં તો પ્રમુખે શંભુને એક અડબોથ ઝીકી દીધી અને બોલ્યા, 'હેંડતો થઈ જા ઓયથો.' તે વખતે કોઈ વચ્ચે પડ્યું નહીં.

તે દિવસનો શંભુ તેના ખેતરે જ રહેવા લાગ્યો. જાણે કે ગામમાંથી તેને રસ જ ઊડી ગયો. બે-ચાર વાર મંત્રી અને કારોબારી સમિતિના બે-ત્રણ સભ્યો બોલાવવા પણ આવ્યા, પણ શંભુ એકનો બે ના થયો. 'તે દા'ડે ચ્યમ કોઈ વચ્ચે ના બોલ્યા ? ચ્યમ અમારી કોઈ વેલ્યુ જ નંઈ ?'

ચેતનને જેવી ખબર પડી કે તે શંભુના ખેતરે પહોંચ્યો. તે નવા પાક માટે ખેતર ખેડતો હતો. ચેતનને જોઈને દૂરથી જ હાથ ઊંચો કરીને બોલ્યો, 'આવો, ભઈ. ત્યોં ચૂલામાં ડોલયામોં ચા સ. મું થોડી વારમાં આવું.'

ચેતન શેઠે બેઠો બેઠો ચા પીતાં પીતાં તેનું ખેતર જોતો રહ્યો. હળની પાછળ કેટલાક બગલાંનું ટોળું ચાલતું હતું અને ખોદાયેલી જમીનમાંથી બહાર નીકળતાં જીવડાં ખાવા માટે ચાંચ મારતું હતું. દૂર દૂર ક્ષિતિજ પર આખો દિવસ તપીને થાકેલો સૂરજ થોડીક વારમાં આથમી જશે તેમ લાગતું હતું. આજુબાજુનાં તમામ ઝાડ પરના માળાઓમાં પાછાં ફરી રહેલાં પક્ષીઓના કલબલાટથી આખી સીમ ગાજી રહી હતી.

થોડી વારે સીટી મારતો મારતો શંભુ આવ્યો કે તરત જ ચેતન બોલ્યો, 'ચાલ, ડેરી પર.' પણ જાણે કે ત્યાં જ ખોડાઈ ગયો તેમ શંભુએ ખત્તા ઉલાળતાં કહ્યું, 'ભઈ, એ તો હવે આ ભવમાં ના બનં. અનં બીજા કો'મ ચ્યોં નહીં ? આપણં ધારીએ એટલું કરી હકીએ. ચ્યમ ખોટું કઉં સું ?'

ચેતને બહુ મનાવ્યો અને છેવટે તેના ધંધામાં ભાગીદાર થવા સુધીનું કહ્યું. ત્યારે ટટાર થઈ શંભુ, બોલ્યો, 'જુઓ ચેતનભઈ, આપણાં ગોમમોંથી પોંચ-હાત જણા ચિકાગો પહોંચીને ગોઠવઈ જયા સ. એજન્ટે મનં પણ કહ્યું સ ક તૈયાર રે'જે, શંભુ ! થોડા દા'ડામોં જ તારો મેળ પડી જશે. પોંચ-દહ વરહ ભલં નં તૂટવું પડ. પણ દિયોર કો'યના ઓશિયાળા તો નંઈ જ નં.'

ચેતને માથું ધુણાવતાં કહ્યું, 'શંભુ, ભલા'દમી, તેં આટલું બધું વિચારી લીધું અને મને કંઈ પણ કહ્યું નહીં ?' ઘેરાતા જતા અંધારામાં તે, સામે બેઠેલા શંભુની ચળકતી આંખો અને ચૂલામાં ઓલવાતા જતા અંગાર સામું વારફરતી જોતો રહ્યો. થોડી વારે શંભુ ઊભો થયો અને બોલ્યો, 'હેંડો, ઘેર જમીનં જ જજો.'

*

વહેલી સવારે આંખો મીંચાઈ ના મીંચાઈ ત્યાં તો દૂધ ભરાવવાનો સમય શરૂ થયો એટલે ડેરીનું સ્પીકર ગાજી ઊઠ્યું. તે ઝટ લઈને ઊઠ્યો. તૈયાર થઈને ઊપડ્યો શંભુના ઘરે.

શંભુની મા દૂરથી જ તેને આવતો જોઈ બોલ્યાં, ‘ભઈ, આવો. બેહો.’

ચેતન ખાટલામાં બેઠો એટલે તે બોલ્યાં, ‘ચાની જોડે એક રોટલો ઉતારી આલું. હવાર હવારમો...’

ચેતને તેમને ના પાડી. તેણે પૂછ્યું, ‘ભાભી કેમ છે?’

‘એ પિયરમોં સ. આજકાલમોં હમાચાર આવશી. પણ, આ શંભુને દિલ્હી ગયે તો તૈણ અઠવાડિયાં થઈ જયાં. એ દિલ્હી પહોંચ્યોં તાણં ફોન આયો તો અનં કેતો કં એકાદ દા’ડામાં જ ઈનું વિમોન ઊપડશે. તે ભઈ, ચ્યમ હજીય ઈના હમાચાર નહીં આવતા ? એ નઈ પહોંચ્યોં હોય ચિકાગો ? જરા એજન્ટની ઓફિસે જઈનં તપાસ તો કરજો નં.’

શંભુની માની આંખોમાં જોઈને બોલી શકાય તેમ ન હતું એટલે ચેતન તેમના ઘરના છાપરા તરફ જોઈને બોલ્યો, ‘ગયા અઠવાડિયે જ મારે એજન્ટ જોડે તો વાત થઈ હતી. તેણે કહ્યું કે મેક્સિકોમાં તો શંભુને ઊતારી દીધો હતો. ત્યાંથી બધાં ઝૂપમાં આગળ જાય અને થોડા દિવસે કે મહિને બોર્ડર ક્રૂદીને અમેરિકા ભેગા. થોડી વધુ રાહ જોઈએ.’

ચેતને જોયું કે શંભુની મા બેઠાં બેઠાં કશુંક બડબડતાં હતાં. થોડી વારે તે ઊભો થયો. ‘સારું ત્યારે, હું આમ તો અઠવાડિયે એકાદ વાર તો આવતો જ રહું છું. તે પહેલાં જે પણ સમાચાર મળશે તે તમને પહોંચાડીશ.’

‘હારુ ભાઈ. પણ આ શંભુ પોતે ચ્યમ ફોન નહીં કરતો ? એટલે ખાસ ધ્યોન રાખતા રે’જો અનં...’

શેરીની વચ્ચે પહોંચી ગયેલા ચેતનમાં પાછું વળીને જોવાની હિંમત ન હતી કે શું, પણ તેણે હાથ ઊંચો કરીને ‘તમે ચિંતા નહીં કરો’ એમ કહી સડસડાટ ડેરીના મકાન તરફ ચાલ્યો. સામે અંધારામાં બલ્બનો પ્રાકશ હતો. એની પાર ગામનાં ખેતરો અંધારું ઓઢીને ઊભેલાં હતાં. એમાં બે ખેતર શંભુનાં પણ હશે, વણખેડાયેલાં. એ બધા વિચારોને થૂંકી નાખતો હોય તેમ ‘હાક થૂ’ કરીને થૂંક્યો અને ડેરીનાં પગથિયાં ચડી ગયો.

મુક્તક

હું રડ્યો છું રેશમી જઝબાત પર
ને હસ્યો છું કારમા આઘાત પર.
આમ હું જીવી લઈશ હે જિંદગી !
મેં લખ્યું છે નામ ઝંઝાવાત પર.

—દિલીપ મોદી

‘એક સપ્તાહ માટે એકલાં’

જેઈને કેન્યન; અનુવાદ : દીપક રાવલ

(જેઈને કેન્યન અમેરિકન કવિયત્રી અને અનુવાદક. તેમની સરળતા અને લાગણીશીલતાને લીધે જાણીતાં હતાં. મે, ૨૩, ૧૯૪૭માં એન આર્બર, મિશિગનમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. મિશિગન યુનિવર્સિટીમાંથી જ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક થયાં હતાં. ૧૯૭૨માં ડોનાલ્ડ હોલ સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં હતાં. ડોનાલ્ડ હોલ મિશિગન યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર હતા. લ્યૂકેમિયાને કારણે ૨૨ એપ્રિલ ૧૯૯૫માં જેઈનેનું અવસાન થયું. આ કાવ્ય એમના ‘Collected Poems’-Graywolf press (2005)માંથી લેવામાં આવ્યું છે.)

મેં ઢગલો કપડાં ધોયાં
અને સુકાવા માટે બહાર ટાંગ્યાં
પછી હું શહેરમાં ગઈ
અને આખો દિવસ વ્યસ્ત રહી
જ્યારે હું પાછી આવી ત્યારે
તારા સૌથી સારા શર્ટની બાંય
ઔપચારિક રીતે ઊંચી થઈ;
પવનના હળવા સપાટામાં
આપણા રાત્રે પહેરવાનાં વસ્ત્રો
વીંટળાયાં અને છૂટાં પડી ગયાં
મને આથી મોડું થતું હતું :
તને, તું જ્યાં છે ત્યાં, નહિ થતું હોય.
શરદ્દપૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ હતો
પરંતુ રડ્યાંબડ્યાં વાદળોએ
તેના પ્રકાશને ખાસ વિશ્વસનીય
રહેવા દીધો નહોતો
પથારીનો તારી તરફનો ભાગ
કેન્સાસ પ્રદેશ જેવો
પહોળો અને સપાટ લાગતો હતો.
તારું ઓશીકું
ભરાવદાર શાંત અને પ્રતીકાત્મક !...

(કેન્સાસ: મધ્ય અમેરિકાનું રાજ્ય)

‘અમદાવાદ’ : સંવેદન હજી જીવે છે

ભાવેશ વાળા

['અમદાવાદ', રાનેરી, મણિલાલ દેસાઈ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. પ્ર. આ. ૧૯૬૮, બી.આ. ૧૯૮૭, પૃ. ૬૫]

‘અમદાવાદ : સંવેદન હજી જીવે છે’ની પ્રતીતિ આપતું કાવ્ય.

કરુણા તો અમદાવાદના ઊંટની આંખોમાં છે. માણસોને તો આંખો જ નથી. ઊકળતા ડામરની સડકો પર ચાલતાં ચાલતાં એમની બુદ્ધિ પર હવે મોતિયો બાઝી ગયો છે. તે હું પણ અમદાવાદમાં રહું છું, અમદાવાદમાં રહું છું, મારી આસપાસ પણ એક ઝાંખું પડ બાઝવા માંડ્યું છે. નિરોઝ - ક્વોલિટીનું એરકંડિશનર ભઠિયાર ગલીનો શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ભઠિયાર ગલી તો મણિનગરની વેશ્યાઓના પડછાયા પાડે છે. સાબરમતીની રેતી અહીંના રસ્તે રસ્તે પથરાઈ ચૂકી છે. અને રસ્તા રાહ જોઈને બેઠા છે ગાંડા ઘોડાપૂરની. સાબરમતીનો આશ્રમ ગાંધીએ માછલા પકડવા નહોતો બનાવ્યો. કે ઘાટ પર નાહવા આવતી અમદાવાદણો સાથે કનૈયાગીરી પણ નહોતી કરવી, એને તો સાઈકલરિક્ષા ચલાવનાર અહમદશાહને ઓટોરિક્ષા અપાવવી હતી. પણ આ અમદાવાદ બળવંતરાય મહેતાની મોટરના પાટા પર થૂંકવામાંથી, અને ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની ટોપીમાં માથું મૂકવામાંથી જ ઉપર નથી આવતું. કાલે - સરખેજની કબરમાં અહમદશાહનો ઘોડો હણહણ્યો હતો. આવતી કાલે - આદમ મારે બારણે ટકોરા મારી પૂછશે કે ‘મેં આપેલી પેલી લાગણીઓનું શું ?’ ત્યારે હું, લાલ દરવાજે એક પૈસામાં ‘બૂટપોલિશ’ કરી આપવા તૈયાર થયેલા છોકરાની આંગળી પકડી, અમદાવાદમાંથી નાસી છૂટીશ.

‘કાવ્ય એ આપણી આદિ નિષ્પાપ નિર્દોષ અવસ્થાની પુનઃપ્રાપ્તિ છે.’ - સુરેશ જોષી

ક્યારેક કણાવતી, ક્યારેક અહમદાબાદ અને હવે ઘણાં વર્ષોથી અમદાવાદ. ગુજરાતનું આર્થિક પાટનગર, ભારતનું માન્યેસ્ટર આદિ વિભાવોથી આપણે અમદાવાદથી પરિચિત છીએ. આ નગર ગુજરાતી કવિઓને સતત આકર્ષતું રહ્યું છે. એ પછી દલપતરામ હોય કે રાધેશ્યામ શર્મા, કે કરસનદાસ લુહાર કે આદિલ મન્સૂરી કે મણિલાલ દેસાઈ. બધા કવિઓએ એમના સમયે એમની દૃષ્ટિએ જે અમદાવાદ જોયું તે તેવું અમદાવાદને લખતા ગયા. જાણીતા ગઝલકાર આદિલ મન્સૂરી વર્ષો સુધી અમદાવાદમાં રહ્યા, પછી વિદેશ સ્થાયી થવાનું થયું ને ગુજરાતી સાહિત્યને ચિરંજીવી ગઝલ મળી ‘મળે ન મળે’. આ ગઝલનું નદીમાં રમતું નગર એટલે અમદાવાદ.

રાધેશ્યામ શર્માએ અમદાવાદ શીર્ષકથી ત્રણ પંક્તિનું કાવ્ય રચ્યું. તેઓ કહે છે કે,

મિલ-વિડસલની શૂળમાં ભરાઈ પડેલો,
સાઈકલના પેન્ડલ લગાવતો
તીતીઘોડો એક. (વીસમી સદીની કાવ્યમુદ્રા, પૃ. ૫૬૬)

‘રાનેરી’ કાવ્યસંગ્રહમાં ‘અમદાવાદ’ને કેન્દ્રમાં રાખીને બે કાવ્યો મળે છે. જેમાં

પહેલું, ‘અ’વાદ’ જુઓ -

આ શહેરની ગલીઓ મહી

સત્યનું કૃતરું

હજુ પગલા સૂંઘે

ગાંધી તણાં. (અ’વાદ, રાનેરી, પૃ. ૧૧૭)

બીજી રચના તે ગદ્યકાવ્ય અમદાવાદ. (જે ઉપર આપણે જોઈ.) ઉપરોક્ત બંને રચના અછાંદસ પ્રકારની રચના છે. રાધેશ્યામ શર્માની રચનામાં અમદાવાદનું રૂપક રચાયું છે. મિલની વ્હિસલ સાથે સાથે સાઈકલ લઈને કામ પર ભાગતા. મિલમજૂરની ઉતાવળ એ તીતીઘોડા જેવી અજંપાવાળી છે. રોજિંદા જીવનમાં સાઈકલના પૈડાંમાં શૂળ ભોંકાય તો સાઈકલના ટાયરને પંચર પડી જાય પરંતુ અહીં કવિ ‘મિલ-વ્હિસલની શૂળ’નું પ્રતીક રચે છે જે વાગતા જ મિલમજૂરની સાઈકલ ચાલે છે. રોજિંદા જીવનમાં માણસની મશીન જેવી સ્થિતિ હોવાનો આ એક નાનો ડ્રાફ્ટ છે.

આથી, જુદી અનુભૂતિ મણિલાલ દેસાઈના ‘અ’વાદ’ કાવ્યમાં ઝિલાયેલી છે. એ અનુભૂતિનું જોડાણ ગાંધીની સત્યની શોધ અને તત્કાલીન સમયનો આલેખ છે. કૂતરાની ઘ્રાણેન્દ્રિય ખૂબ સતેજ હોય છે. અમદાવાદના કિનારે ગાંધીજીએ આશ્રમની સ્થાપના કરી અને ત્યાંથી જ આખા વિશ્વને સત્યનો માર્ગ ચીંધો. પણ સમય અને સ્થિતિ બંને બદલાયાં છે. હવે ગાંધીજી નથી, ‘ને એ સત્ય પણ... આવો માર્મિક ધ્વનિ આ કાવ્યમાં રણકે છે. પણ આ કવિને આટલું કહીને શાયદ અટકી જવું નથી હજી કંઈક છે જેને અભિવ્યક્ત કરવાનું બાકી રહી જતું હોય એમ, આ કાવ્યનો ખરો ધ્વનિ ‘અમદાવાદ’ ગદ્યકાવ્યમાં સંભળાય છે. જેની વાત કરીએ એ પૂર્વે નોંધવું કે કેમ ? અહીં રાધેશ્યામ શર્માકૃત ‘અમદાવાદ’ અને મણિલાલ દેસાઈકૃત ‘અ’વાદ’ અછાંદસ રચનાઓ મૂકવી પડી, તો બે કારણ છે એનાં. એક, આ બંને રચનાઓના કવિઓમાં અનુક્રમે એક છંદમાં ક્યારેય ન લખતો સર્જક છે અને બીજા છંદ જાણે છે પણ આ એમણે કાવ્યના મધ્યમ તરીકે અછાંદસની પસંદગી કરી છે. બીજું કારણ, આ બન્ને કાવ્યો વાંચતાં એક જનમાનસની અચોક્કસ ખોરવાયેલી અવસ્થાનો ખ્યાલ બેસે છે. આવી અનુભૂતિ અભિવ્યક્તિનું મધ્યમ પણ આ જ પ્રકારનું હોવાનું. લયમાં અ-લય હોવાની સ્થિતિવાળું. મણિલાલ દેસાઈરચિત ‘અમદાવાદ’ ગદ્યકાવ્યનો સૂર આ બન્ને કાવ્યોથી વધુ વિસ્તૃત અને ગહન છે. જોઈએ.

સત્યથી જોજન દૂર માણસ કરુણા/લાગણીથી કેવો કપાઈ ગયો છે, જે જોઈ જ નથી શકતો. કાવ્યની આરંભની પંક્તિઓ જુઓ. ‘કરુણા તો અમદાવાદના ઊંટની આંખોમાં છે. માણસોને તો આંખો જ નથી.’ જેનાં અદારેય વાંકાં છે, એવાં પ્રાણીની આંખોમાં તમે કરુણા જોઈ શકો પણ માણસ ઈશ્વરનું ઉત્તમ સર્જન એ કરુણા હોવાની વાત તો દૂર, તેને જોવાની પણ દષ્ટિ ગુમાવી ચૂક્યો છે. હવે ગાડાવાળો રસ્તો નથી, હવે ડામરમાર્ગ છે, શહેરીકરણમાં લાગણીના રસ્તા ભૂંસાઈ ગયા છે. હવે તો છે કાળો ડામરનો ઊકળતો માર્ગ. આ ઊકળતો ડામરનો પ્રતીક છે માણસની ઈચ્છા, લાલચ, લોભ અને સ્વાર્થાપિણાનું. હવે હૃદયનો ભાવપ્રદેશ તો નથી જ પરંતુ જે બુદ્ધિથી તલમાપ કરતો હતો એના પર પણ હવે મોતિયો આવી ગયો છે. એથી લાગણીથી તો નહીં જ, પણ બુદ્ધિથી પણ પોતાને માટે શું

ભલું છે એ જોઈ શકતો નથી. અહીં કાવ્યનાયક પણ આવી સ્થિતિથી અલગ નથી. એ પણ આ નગરનો એક ભાગ છે. એથી જ બે વાર કહે છે કે, ‘તે હું પણ અમદાવાદમાં રહું છું, અમદાવાદમાં રહું છું, મારી આસપાસ પણ એક ઝાંખું પડ બાઝવા માંડ્યું છે.’ અહીં પ્રથમ વાર જ્યારે બોલાય છે ત્યારે એ સહજ છે પણ બીજી વાર જ્યારે બોલાય છે ત્યારે એમાં નિસાસો છે. પોતે પણ આ પરિસ્થિતિમાં જકડાઈ રહ્યો છે. કરુણાવિહીન થઈ રહ્યો છે. સામાન્ય કક્ષાની ગુણવત્તાવાળું શાંતિમય જીવન જીવવા અહીં બધા પ્રયત્નશીલ છે પરંતુ આ પણ એટલું સહજ નથી. અહીં એક ટંકની ભૂખ માટે વેચાઈ જવું પડતું હોય છે, અજાણ્યા હાથોથી પિંખાઈ જવું પડતું હોય છે. કવિને આ સ્થિતિ અસહ્ય થતાં એને સાબરમતી યાદ આવે છે, ગાંધીજી યાદ આવે છે. ગાંધીજીએ શું કરવું તું અને આપણે શું કરી બેઠાં છીએ. આ બે મંથનો વચ્ચે કાવ્યનો સૂર બંધાયો છે. જે તત્કાલીન સમયમાં બની રહ્યું છે એવું કરવા ગાંધીજીએ સાબરમતી તટે આશ્રમ ન’તો બનાવ્યો પરંતુ રોજગારીના અને જીવન ગુજરાન કરનાર સામાન્ય માણસને વધુ સંપન્નતા મળી રહે એ અભિધારણાથી આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. પરંતુ અમદાવાદનું જનમાનસ આવા ઉત્તમ સંતપ્રકૃતિના માનવના વિચારોથી પણ બદલાયું નથી. હજી પણ અહીંના લોકોને તો કેવળ હુંસાતુંસીવાળી રાજનીતિના ભોગી થવું છે. બળવંતરાય મહેતા અને ઈન્દુલાલના રાજનૈતિક સંદર્ભ વડે આવી જનસામાન્યની સ્થિતિનું આલેખન કવિ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. અહીં કવિ ક્યાંક ગદ્યાળુતામાં સરતા હોય એવું લાગે. પરંતુ બીજી જ પાને - ‘કાલે - સરખેજની કબરમાં અહમદશાહનો ઘોડો હણહણ્યો હતો. આવતી કાલે - આદમ મારે બારણે ટકોરા મારી પૂછશે કે ‘મેં આપેલી પેલી લાગણીઓનું શું?’ અહીં પાછું કાવ્ય પોતાનું કૌવત જાળવી લે છે. ‘કબરમાં અહમદશાહનો ઘોડો હણહણ્યો’ સજીવારોપણનો પ્રયોગ કરી પાછું કવિ કાવ્યની સ્થિતિમાં સંજીવની છાંટે છે. આદમ પૂછશે કે મેં આપેલી પેલી લાગણીઓનું શું? આ પ્રશ્ન પ્રારંભ દ્વારા અંત્યને પૂછવામાં આવ્યો છે. અહીં એક બીજી વાત પણ નોંધવી જ રહે કે, ‘આદમ’ અને ‘અમદાવાદ’ શબ્દમાં રહેલો રણકાર ભાવકને સ્પષ્ટ સંભળાયા વિના ના રહે. ગદ્યકાવ્યનો કવિ આ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગથી કાવ્યનો લય સૂચિત કરતો હોય છે. આ અતિસૂક્ષ્મ બારીક ગૂંથન છે.

પ્રશ્ન પણ હજી એ જ છે : ‘મેં આપેલી પેલી લાગણીઓનું શું?’ કવિ પાસે જવાબ ખૂબ સહજ અને પ્રાકૃતિક છે, જો આવું થશે તો શું કરીશ આ અંતરમાં ઊઠતા જો અને તો એ બંનેની વચ્ચે આ કાવ્યનું સત્ય સમાયેલું છે.

ભાષા અને તેનો આંતરિક લય આ કાવ્ય સંદર્ભે નોંધવા જેવો મુદ્દો છે. શરૂઆતમાં કરુણા અહીં રહી જ નથી એમ કહેનારો કાવ્યનાયક અંતે આદમ આવીને પૂછશે ત્યારે શું પ્રત્યુત્તર હશે એની કરુણા તે સાચવીને બેઠો છે. આ સ્થિતિને આલેખતા આ કવિએ ભાષા વડે આ કાવ્યમાં પ્રાણ પૂર્યા છે. ગદ્યકાવ્યનું એક લક્ષણ એ લાઘવ છે. કવિએ ગદ્યકાવ્યમાં ભાષાની લગામ ખેંચીને રાખવી પડતી હોય છે. જો એવું ન કરે તો શક્ય છે કે કાવ્યમાં ગદ્યાળુતા આવી જાય. આ કાવ્યનો કવિ એ બાબતે સજાગ છે. એક પંક્તિ બીજી પંક્તિ સાથે તાણેવાણે ગૂંથાય છે. આમ, ગદ્યકાવ્ય તરીકે આ કાવ્યની ઉપલબ્ધિ એ જ કે જ્યારે પણ ગદ્યકાવ્યની ચર્ચા થાય છે ત્યારે આ કાવ્ય ગદ્યકાવ્યનો એક ઉત્તમ ઉદાહરણ તરીકે ભાવકની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. □

માઈકેલ યોસેફ ઓકેશોટ (Michael Joshep Oakeshott) અને રશિયન કવિ પુશ્કિનની રચના ‘યૂપસનું ઝાડ’ (Upas tree)ને વાંચતાં વાંચતાં જુદા જુદા સંદર્ભે દલપતરામ યાદ આવ્યા. સુધારક યુગની સુધારાધારાની સાથે સંરક્ષણધારાને સ્થાપિત કરતાં દલપતરામના સાહિત્યશાસ્ત્રનો તત્વઉઘડ સામ્યભાવે ઓકેશોટમાં જોયો. ઓકેશોટે સંરક્ષણવાદ (consevatism)ને સિદ્ધાન્ત બનાવ્યો છે; જેમાં અપરિચિત કરતાં પરિચિતને, પ્રયત્ન કરવા કરતાં કરેલા પ્રયત્નને, શક્ય કરતાં ખરેખરને, અસીમિત કરતાં સીમિતને, દૂરના કરતાં નજીકને, અઢળક કરતાં પર્યાપ્તને, પૂર્ણતા કરતાં અનુકૂળને તેમજ કાલ્પનિક પ્રસન્નતા કરતાં વર્તમાન હાસ્યને પસંદ કરવામાં આવે છે. નર્મદ સામે દલપતરામના મિજાજને પકડવા માટે આ સિદ્ધાન્તની ભૂમિકા અવશ્ય ખપની પુરવાર થાય તેમ છે.

પણ રશિયન કવિ પુશ્કિનની રચના ‘યૂપસનું ઝાડ’ વાંચતાં દલપતરામ યાદ આવ્યા, એમાં વિષમભાવ પડેલો છે. ગ્રીષ્મની આગ ઝરતી ગરમી વચ્ચે ઝેર ઓકું ‘યૂપસનું ઝાડ’ સામે ‘તપ્યા પ્રલય સમ તાપ’માં શાંતિદાન દેનારી પ્યારી બાપાની પીંપર — વિરોધથી મનમાં ઊપસી આવી. દાહક યૂપસનું ઝાડ અને જીવનદાયી શાતા ધરનારી બાપાની પીંપર બંને આમ તો જુદી જુદી ભૂમિમાં ઊગ્યાં છે. પણ લગભગ બંને સમકાલીનો છે. ૧૮૨૬માં ‘યૂપસનું ઝાડ’ લખાયું અને ૧૮૪૫માં ‘બાપાની પીંપર’ લખાયું. સભાનતાપૂર્વક કવિના રાજકીય ચેતન (political consciousness)ને ઉપસાવતું ‘યૂપસનું ઝાડ’ અને કવિની જાણ બહાર અજાણપણે રાજકીય અચેતન (political unconscious)ને ઉપસાવતું ‘બાપાનું પીંપર’ વિરુદ્ધ — સાહચર્યથી પાસે પાસે મૂકીને જોવા જેવી રચનાઓ છે. નાનાલાલે દલપતરામની ‘બાપાની પીંપર’માં અંગ્રેજી રાજ્ય દ્વારા તાપસંતાપ શમી જતાં પથરાતી કાળસંધિનો સંકેત જોયો છે. કેટલાકને ન્હાનાલાલનું આ નિવેદન ‘અતિવાચન’ (over reading) જણાયું છે પણ વાસ્તવમાં એને યોગ્ય વાચન (ept reading) તરીકે જોવાની જરૂર છે. કવિના રાજકીય અચેતનને તમે કાવ્યના અસ્તિત્વમાંથી બાદ ન કરી શકો તો સામે પક્ષે ‘યૂપસનું ઝાડ’ તો સભાનપણે રાજકીય ચેતનને પ્રગટ કરે છે. ‘યૂપસનું ઝાડ’માં પ્રવેશ કરતા ઝાર (Tzar) અંગે કહેવાયું છે કે પછીથી પુશ્કિને રચનાના પુનઃ પ્રકાશનમાં ઝાર(Tzar)ની જગ્યાએ કુંવર (Prince) શબ્દને ગોઠવ્યો છે. કારણ, જેન્ડરમેરીના મુખ્યા બેનકેનડોર્ફે સખત નારાજગી વ્યક્ત કરી હતી. આમ કરવાથી રચનાનું બળ ઘણું ઘટી જાય. આજે તો બંને સંસ્કરણ આપણને પ્રાપ્ય છે. ‘યૂપસનું ઝાડ’ political statement બને છે, એમાં જ એનું સારસર્વસ્વ છે. જો ‘ઝાર’ને બદલે ‘કુંવર’ મૂકીએ તો કવિતાનું ઝેર નહીં, પણ ‘અમૃત’ જતું રહે છે.

પુશ્કિનની રચનાના એ મૂલગત અમૃતને કારણે જ પુશ્કિન પુશ્કિન છે. તેથી જ તો ગોર્કી જેવાએ પુશ્કિનને ‘કવિઓનો કવિ’ જાહેર કરીને કવિઓને નિવેદન કરેલું કે ‘તમે દરેક તમારે પોતાને રસ્તે આગળ વધજો, રસ્તાને અનુસરજો, રસ્તો નાનો હોય કે મોટો, તમારા ભાગ્યમાં એ લખાયો છે, પણ પુશ્કિનને ક્યારેય ચાતરી ન ચાલજો’ આનું કારણ એ છે કે કૂર સમયમાં એણે સ્વતંત્રતાનું ગાન છેડ્યું છે. એ કહે છે ‘And in a cruel age I sang of liberty.’ કહેવાય છે પુશ્કિનમાં કસબ નહીં, જાદુ છે. પુશ્કિન રશિયાનો રાષ્ટ્રકવિ છે. એ માનતો કે એ ઝારને પણ સલાહ આપી શકે છે.

ઝારને પણ સલાહ આપી શકે છે એ ક્ષમતાને પુરસ્કારતી એની રચના ‘યૂપસનું ઝાડ’ અંતે તો પુશ્કિનની કવિતામાં જે કાંઈ માનવીય છે એનો પુરસ્કાર કરે છે. ‘બાપાની પીંપર’ રચનાએ જેમ અજ્ઞાતપણે હવામાંથી પરિવર્તિત રાજકીય પરિસ્થિતિનો તાગ લીધો હતો તેમ ‘યૂપસનું ઝાડ’માં પુશ્કિને પરિવર્તન ઈચ્છતી પરિસ્થિતિનો તાગ લીધો છે. આ માટે પુશ્કિને દલપતરામની જેમ વિરોધ-સાહચર્યનો નહીં પણ સામ્ય-સાહચર્યનો ઉપયોગ કર્યો છે. યૂપસનું ઝાડ બીજે નામે ‘એન્ટિઆર’નું ઝાડ પણ કહેવાય છે. યૂપસનું ઝાડ ઈન્ડોનેશિયાનું ઝાડ છે. બધાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓને ધમરોળતું માઈલો સુધી ઝેર પ્રસરાવતું આ ઝાડ એવું કાતીલ કહેવાય છે કે એના ઘણા માઈલોના વિસ્તારમાં કોઈ વનસ્પતિ ઊગતી નથી. આ વૃક્ષનું ઝરતું ગુંદર જેવું ઝેર બાણોને ઝેરી બનાવવા વપરાય છે. એ Arrow Poison તરીકે ઓળખાયું છે. પુશ્કિને કાવ્યમાં આ મલેશિયન ઝાડનો ઉપયોગ કર્યો છે.

‘યૂપસનું ઝાડ’ નવ કડીનું કાવ્ય છે. એમાં પાંચ કડી સુધી વિષમ પ્રકૃતિ અને એના ઝેરી પરિવેશને કલ્પનો દ્વારા ઉપસાવી તીવ્રતાનો અનુભવ ઊભો કર્યો છે, તો પછીની ચાર કડીમાં આ પરિવેશની પડછે મનુષ્યની કરુણાન્તિકા ભજવાય છે. કુદરતની કૂરતાની ફેમ વચ્ચે મનુષ્યની કૂરતાને મૂકી છે. ભયંકર પ્રકૃતિ કરતાં પણ મનુષ્ય વધુ ભયંકર છે. વિસ્તરેલા સામ્ય વચ્ચેનું એ વૈષમ્ય રચનાનો પ્રાણઅંશ બને છે.

પહેલી કડીમાં સુક્કાભદ્ર વેરાન વચ્ચે ઊભેલું એકલું ‘યૂપસનું ઝાડ’ ભેંકારનો અનુભવ કરાવે છે. બીજી કડીમાં સૂકા પર લીલાં પાનમાંથી ઝરતા ઝેરમાં કુદરતનો કોષ ભર્યો છે. ત્રીજી કડીમાં ઝાડનો close up છે અને એમાં પણ ઝેરી સખત અને અકડકા કાચ જેવા ગુંદરનો close, close up છે. ચોથી કડી પશુપંખીને કોઈ પોષણ મળે એમ નથી પણ યૂપસથી કાળોતરા વંટોળિયા આવી આવી કઈ રીતે પોષણ મેળવે છે એ બતાવી એની દુર્દમતા સિદ્ધ કરી છે. પાંચમી કડીમાં ટપકતું વાદળ અને ટપકતું ઝેર અને એથી ભીંજાતી ઝેરીલી થતી એની ભૂમિકા વચ્ચે છઠ્ઠી કડીમાં ઝારને પહેલાં દાખલ કર્યા વગર માત્ર ઝારશાહી હુકમને દાખલ કર્યો છે અને ભયંકરતા વધારી છે. સાતમી કડીમાં આ હુકમના અવાજમાત્રથી દોડતો કોઈ આજ્ઞાકિત ઝેર સાથે પાછો ફર્યો છે. હવે આજ્ઞાકિત પર થયેલી ઝેરની ભયંકરતાનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો છે. હજી સુધી ઝારને કવિએ પ્રગટ કર્યો નથી. આઠમી કડીમાં તંબુની જાજમના ઉલ્લેખમાત્રથી દાખલ થયેલા વૈભવી ઝારના પગમાં ‘ગરીબ ગુલામ’ નાશ પામે છે. કાવ્ય અહીં અટકતું નથી. ગુલામ પાસે ઝેર

મંગાવ્યું છે તે ઝારે પોતાનાં બાણોને ઝેર પાવા માટે મંગાવ્યું છે. આખરની નવમી કડીમાં આવેલા ઝેરથી તીરોનાં માથાંને ઝેરમાં ઝબોળતો અને માનવજાતનાં ક્ષેત્રક્ષેત્રમાં મોતને વિખેરતો ઝાર કેન્દ્રમાં છે. ઝાડના ઝેરથી પણ અનેકગણા કાતીલ એવા મનુષ્યના ઝેર પર ઠરતું કાવ્યનું છેલ્લું દૃશ્ય અમાનુષ માનવવ્યવહાર અને સામ્રાજ્યભૂખ તરફ સંકેત કરે છે.

દાહક ‘યૂપસનું ઝાડ’ કોઈ પણ ગુજરાતીને ‘બાપાની પીંપર’ની ટાઢક તરફ લઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. ધોમધખતા ગ્રીષ્મકાળમાં ઝાડપાન વગરની લાંબી વાટે વિચરતા પથિકના માર્ગમાં આવતી બાપાની પીંપર વિરલ છે. કવિ પ્રભાસપીપળો, જમુનાકદંબ, કેલાસકલ્પતરુને સાહચર્ય ન્યાયે સંભારીને વર્તમાનકાળમાં બાપાની પીંપરને ‘બડી’ કહે છે. આ પછી શુભાશિષ ઉદ્દગારે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આંબો-શેલડીથી અધિક બાપાની પીંપરની ગુણવત્તા છે. કારણ કે નિર્જળ દેશમાં જળનું દાન - એ વિરલ છે. આથી જ કવિને બાપાની પીંપર શાંતિદાન દેનારી ‘પદમણી’ જેવી દેખાય છે એના શાંતિદાનને કવિ વખાણે છે. આ ક્ષણને ચિરંતન કરવા માગતા કવિ પછી તો એને કવિતા જેટલી અમર કરવા ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે. આવી સુભગ પળને કાળના પટ પર ઓળખ આપી આ ક્ષણની પછી કવિ નોંધ લેતાં લેતાં ફરીને અન્ય સર્વ કરતાં ‘પીંપર બાપાની’ને બડભાગણી બનાવે છે. બળબળતા તાપ પછી બાપાની પીંપરે ધરેલી શાતાછાયા આમ આખી રચનામાં પથરાયેલી છે. અહીં સામ્યવિરોધી સાહચર્યોનો ઉપયોગ વિશેષ થયો છે પરંતુ કોઈ રચ્યુંખડ્યું કલ્પન બાદ કરતાં નવો વિષય અને નવો ઉન્મેષ હોવા છતાં મધ્યકાળનાં મૂળ અહીં રચનાને ખાસાં જકડી રાખે છે. રચનાનો નવમો કુંડળિયો આખો ને આખો મધ્યકાળની રચનાઓમાં આવતા સમયનિર્દેશની જેમ વપરાયો છે. આઠમો કુંડળિયો પણ ગુણગાન માટે અતિ સ્થૂલ અર્થમાં વપરાયો છે. અંતિમ આવતો સવૈયો પ્રમાણમાં તાજગી દર્શાવે છે. અને ખાસ તો ‘નિરભાગણી’ ને ‘બડભાગણી’ શબ્દોની સંનિધિ પણ સજીવ બની જવા પામી છે. કુંડળિયાઓની વચ્ચે આવતો દોહરો અને રચનાને અંતે આવતો સવૈયો પણ અલબત્ત એકતાનતાને તોડે છે. દલપતરામમાં રહેલો કવિ કરતાં પહેલી રચનામાં જ દલપતરામમાં રહેલો કસબી આગળ આવી જાય છે. મેં અન્યત્ર લખ્યું છે તેમ ખંડકાવ્યના દૂરગામી અંકુર આ રચનામાં પડેલા છે, કોઈને જોવા હોય તો જોઈ શકે છે.

પુશ્કિનની સર્જક દૃશ્યકલ્પનોથી સંવેદનશીલ તાપમન બનાવતી રચનાની સામે દલપતરામની રચના પ્રમાણમાં ટાઢી છે. કદાચ ધોમધખતા તાપમાં ‘બાપાની પીંપર’ની છાયા ઉપસાવવા માટે એ નુસ્ખો કારગત માનવો રહ્યો. એકંદરે એવું લાગે છે કે પ્રજપરંપરાની પ્રસારશૈલી કે પ્રસ્તારશૈલી ઓછા વસ્તુ સાથે વધુ વિસ્તારમાં પરિણમી છે : અંતે એવું કહી શકાય કે પુશ્કિનના emotional meterની સામે દલપતરામમાં metrical emotion છે. બંને કવિઓએ પોતપોતાની રીતે પોતપોતાનાં વૃક્ષોને Frame કર્યાં છે.

યૂપસનું ઝાડ | પુશ્કિન

સુક્કાભદ્ર વેરાન રણમાં
કાળઝાળ તડકો જમીનને ભરખી રહ્યો છે
ત્યાં એક ભયંકર ચોકિયાત જેવું
યૂપસનું ઝાડ આખા મલકમાં એકલું ઊભું છે. ૧

એક વાર કુદરતે એ સુક્કા પટ પર
લીલાં પાંદડાંઓને ચીરીને ઝેર ઝરપાવી
ડાળખાં અને મૂળિયાંને ખરડવા
કોધમાં ને કોધમાં એને ઊભું કર્યું છે. ૨

હવે એની છાલમાંથી ઝેર ઝરે છે
ભરબપોરે ઓગળે છે, અને
દિવસને અંતે અંધારામાં સખત અને અક્કડ
કાય જેવો ચમકે છે ગુંદર. ૩

મજાલ છે કોઈ પંખીની કે વાઘની, એની નજીક આવે
માત્ર કાળોતરા વંટોળિયાઓ ક્યારેક ક્યારેક
આ ઘાતકી રીતે વધેલાની મુલાકાતે આવે છે
અને એના દુષ્ટ સંસર્ગથી પછી ગતિ પકડે છે. ૪

અને જો કોઈ અહીંતહીં ભમતાં વાદળને
તગડાં પાંદડાંઓને ભીંજવવાની તક મળી જાય
તો નવી ઝેર પાયેલી ડાળનું કાળોતરું ઝેર
બળતી રેતીને ધૂએ છે. ૫

પણ કોઈકે કરડા હુકમથી એક જણને
યૂપસના ઝાડ પાસે મોકલ્યો, આજ્ઞાકિત એ દોડ્યો,
અને ઝેર સાથે
જલદી પાછો ફર્યો. ૬

એ લાવ્યો ભયંકર ગુંદર, ડાળ અને એનાં સુકયેલાં પાન,
એની ફિક્કી પડેલી ભ્રમરો નીચે
ઠંડા પરસેવાના ઓચિંતા
રેલા વહી આવ્યા. ૭

એ ગુંદર લઈ આવ્યો. એ પડ્યો તંબુની જાજમ પર,
ક્ષણો પછી
એ ગરીબ ગુલામ
કોઈ કટોર તાનાશાહના પગ આગળ નાશ પામ્યો. ૮

તાનાશાહે પોતાના કઠ્ઠાગરાં
તીરોનાં માથાંઓને
કાતીલ ઝેરમાં ઝબોળ્યાં, અને
માનવજાતનાં ક્ષેત્રક્ષેત્રમાં મોતને વિખેર્યું. ૯

(અનુવાદ : ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા)

પર્યાવરણ અને પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના | પ્રવીણ દરજી

‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના’ એક અર્થમાં ઘણી નવી સંજ્ઞા છે. હજી એના વિશે જુદી જુદી દિશામાંથી વિચારવિમર્શ થતો જાય છે. પર્યાવરણ વિશેની સતર્કતા વધતાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓની પણ પોતાના ઉત્તરદાયિત્વ વિશેની સજગતા એ દિશામાં વધી છે. પર્યાવરણ—પ્રકૃતિ—માનવેતર સૃષ્ટિ શું છે, તેનું પરાપૂર્વથી મનુષ્ય સાથે કેવું ખેડાણ રહ્યું છે અથવા વધારે સાચી રીતે કહેવું હોય તો તે ઉભયની એક સમયે કેવી અભિમત્તા હતી, તેને કારણે વિશ્વ કેવું સંતુલિત હતું અને આજે એ અભિમત્તા તૂટતાં દુનિયા અને માનવ કેવાં પરેશાન છે, મનુષ્યજાત પર કેવો ખતરો તોળાઈ રહ્યો છે — આ અને આવા તત્સંબંધિત અનેક પ્રશ્નો સાહિત્યના અભ્યાસીઓ વિશ્વમાં ઠેર ઠેર કરતા થયા છે. પ્રકૃતિ સાથેનો વિચ્છેદ માનવજાત માટે કેવો ઘાતક છે તે બાબત સૌને સમજાઈ છે. ‘વિકાસ’ને નામે ભૌતિકતાની દિશામાં જે દોડ વધી છે, વિજ્ઞાને તેની કેટલીક નકારાત્મક બાબતો દર્શાવીને પ્રકૃતિ—મનુષ્યની સંતુલાને કેવી ખોરવી નાખી છે અને પ્રકૃતિવિમુખ થતો જતો માનવ પોતે જ પોતાની જાળમાં ફસાઈ કેવી પીડાઓને નિમંત્રી રહ્યો છે — વગેરે બાબતો હવે તેના વધુ વિકરાળ સ્વરૂપે આપણી સામે આવી રહી છે. સાહિત્યિક વિવેચના આ સર્વનાં મૂળ ખોળી, તેને કેવી રીતે અટકાવી શકાય, કેવી કેવી કૃતિઓ તેનાં દૃષ્ટાંત રૂપે પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી મૂકી શકાય અથવા હવે રચાનાર કૃતિઓમાં પ્રકૃતિનો જો મહિમા કરાય, તેની અગત્યનો સ્વીકાર થાય, પ્રદૂષિત થતી આબોહવાને કેવી રીતે રોકી શકાય, સાહિત્ય તેવી સકારાત્મક બાજુ ઊભી કરવામાં કઈ રીતે ઉપકારક બની શકે — આ અને એવી અન્ય બાબતો વિશે અત્યારે ઠીક ઠીક મથામણ કરી રહ્યું છે. પ્રજાને પુનઃ પ્રકૃતિઅભિમુખ કરવાની ભૂમિકા પણ તે વડે ઊભી કરી શકાય. પ્રકૃતિ — પર્યાવરણ — નિસર્ગ, ગ્રામ્યેતના — નદી — સમુદ્ર — પંખી — પશુઓ — પહાડો, ખીણો, આકાશ — ધરતી — વૃક્ષો — પુષ્પો — પવન — પંખીકલરવ — અરણ્યો — આરણ્યક વાતાવરણ — સૂર્ય — ચંદ્ર — તારા — ગ્રહો અને એવું કંઈક કંઈક જે અત્યારનો માનવ પાછળ મૂકતો જાય છે, તેની અવહેલના કરી રહ્યો છે અને તેને કારણે કુદરતી હોનારતો — આફતો — ત્સુનામી — ધરતીકંપ — વાવાઝોડાં, કોરોના, ઈન્ફ્લુએન્સા કે એવા અનેક જીવલેણ રોગોનો મનુષ્ય ભોગ બની રહ્યો છે — એ સઘળું તેની વિરૂપતા સાથે, ચોંકાવી મૂકે એ રીતે, આજે આપણી સામે આવ્યું છે. વિશ્વના સાહિત્યિક વિવેચકો અને અન્ય વિદ્યાના તજજ્ઞો પૂરી સક્રિયતા સાથે આજે આ દિશામાં ઉદ્યુક્ત થયા છે. માનવને પુનઃ તેના અતીત તરફ જોવાનો તે સૌ તકાજો કરે છે. પ્રકૃતિ વિના માનવ અધૂરો જ નહીં, અટૂલો સાથે દર્દગ્રસ્ત — પીડાગ્રસ્ત પણ રહેવાનો — એ વાત હવે સૌ સમજતા થયા છે. કહો કે પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન આ દિશાનો, પોતાની રીતનો એક નમ્ર પ્રયાસ કરી રહ્યું છે.

‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના’ સંજ્ઞા પાસે જતા પહેલાં આટલી ભૂમિકાથી આવી

વિવેચનાની અનિવાર્યતા જરૂર સમજાશે. પણ તે પૂર્વે, ખાસ કરીને, પાંચ હજાર વર્ષ જૂની સંસ્કૃતિને સંગોપીને બેઠેલા ભારત જેવા દેશમાં, ‘પ્રકૃતિ’ તત્ત્વ કે ‘પ્રકૃતિ’ વિશે કેવી બુનિયાદી સમજ હતી, તે પણ જાણવું જરૂરી છે. કદાચ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિનો સર્વાંગીણ રૂપે જે રીતે સ્વીકાર થયો છે, જે રીતે એ માનવજાતના એક અકાટ્ય અંશ રૂપે તેનો સતત મહિમા થતો ગયો છે અને રામાયણ – મહાભારત – ગીતાથી માંડીને વેદોપનિષદો – સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનાં પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ રીતે જે ગુણગાન-સ્તવન થયાં છે એ બાબત પણ પ્રકૃતિ-પર્યાવરણ સમ્યક્ અર્થમાં શું છે – તેનો ઊંડીથી નિર્દેશ કરી રહે છે. ‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના’ જેવી સંજ્ઞાને પણ સાચા અર્થમાં સમજવી હશે તો એ દિશામાંથી પણ ઘણું પામી શકાય તેમ છે. ‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના’ ભલે પશ્ચિમમાંથી આરંભાઈ પણ ભારતે તો હજારો વર્ષોથી તેને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં જ વણી લઈને તેની મહત્ત્વ સ્વીકારી હતી. તેના માટે તે ‘શોધ’ નહોતી, જીવનનો જ અંતર્ગત ભાગ હતો. જીવનની જ ધબક અને જીવનનો જ એ લય હતો...

હા, સંભવ છે કે ભાષાના આગમન પૂર્વે આદિમાનવ પાસે, એની સામે અને એની સાથે પણ આ પરિ-આવરણ હતું. સાગર – પહાડો – નદી – વૃક્ષો – પશુ – પંખીઓ – પવન – સૂર્ય – ચંદ્ર – યોગરદમ કહો કે તે તેનાથી ઘેરાયેલો હતો. આકાશ ઓઢણું અને પૃથ્વી પાથરણું – પર્જન્ય – વીજળી – તારા – તડકો – ઠંડી – ભાત ભાતનાં તેનાં રૂપ, અવાજો, તેની સાથેના એ માનવના અનુભવો. કહો કે મનુષ્ય અને દૃશ્યજગત એકમેકમાં ઓગળી ગયેલાં હતાં. તે તેનાં શીતલ રૂપોથી, તેના સૌંદર્યથી વારંવાર અભિભૂત થતો રહ્યો હશે. તો તેનાં અગ્નિ-જળ-પર્જન્ય-વિદ્યુત વગેરેનાં ચંડ રૂપો પણ તેણે વિસ્ફારિત નયને, ધડકતે હૃદયે નિહાળ્યાં હશે. કદાચ એક પોતાનાથી વધુ મહત્ત્વ શક્તિ તેણે તેમાં દેખાઈ હશે. તેમાંથી જ તે પ્રકૃતિને પ્રજામ કરવાનું શીખ્યો હશે, તેના સ્વામીત્વનો તેને સ્વીકાર કર્યો હશે. ભાષા આવતાં તેણે તેનાં રુદ્ર – રમ્ય અનુભવોને ગાન રૂપે અવતાર્યાં હશે. સરિતા – સમુદ્ર – સૂર્ય – ચંદ્ર – વૃક્ષ – પવન – પહાડો – આકાશ – પૃથ્વી સર્વમાં તેણે કોઈક ‘શક્તિ’નો અનુભવ કર્યો હશે, તેનાં પૂજન-અર્ચન તરફ એ વળ્યો હશે. દેવ કે દેવી રૂપે તેમાં તેની શ્રદ્ધા દંઢ થતી આવી હશે. માનવ પ્રકૃતિ વિના અને પ્રકૃતિ માનવ વિના ન્યૂન લેખાતાં. આ બંનેનું સમાંજસ્ય, એ બંનેની પરસ્પરમાં ન ઉકેલી શકાય તેવી ગૂંથણી, એ જ વિશ્વ. પેલું ઋષિકથિત નીડરૂપ વિશ્વ. પ્રકૃતિ – પર્યાવરણ આપણને પુરસ્કારે, પોરસાવે, આપણે પર્યાવરણને પુરસ્કારી ને પોરસાવીએ – એ ક્રમ આપણી સંસ્કૃતિનું વિશ્વને મહત્ત્વ અર્પણ છે. પ્રકૃતિ સેવ્ય હતી, આપણે સેવક હતા. ઋષિઓએ તેથી જ કહ્યું : ‘દેવનું કાવ્ય જુઓ !’ – મનુષ્ય-પ્રકૃતિનો આ સંગમદેવ કાવ્ય રૂપ લેખાયો. આપણાં વિધિવિધાનોમાં, આપણાં મંત્રોમાં, આપણી સ્તુતિમાં, આપણી પ્રાર્થનાઓમાં આપણાં મૂઠ્ઠાભાણડોમાં, આપણાં ચિત્રો ને ગાનમાં, આપણાં કાવ્યોમાં, આપણી સોળ સંસ્કારની જન્મ-લગ્ન-મૃત્યુ સુધીની ઘટનાઓમાં આ પર્યાવરણ-પ્રકૃતિ એકરસે રસાઈ છે. આપણે સૂર્ય – સમુદ્ર – નદી – પર્જન્ય – પવન બધાંમાં ઈશ્વરત્વનું આરોપણ કરી વિવિધ ઉત્સવોમાં તેઓને નિમંત્રીએ છીએ. વૃક્ષો – તૃણ – દુર્વા – પણ

એ વિધિઓમાં આમેજ થયેલાં છે. સર્પ-શ્વાન કે ગાયથી માંડીને અન્ય પશુઓને પણ કૃષિસંસ્કારથી માંડીને અનેક અન્ય ક્ષેત્રોમાં સ્મરીએ છીએ, તેને વંદન કરીએ છીએ. કહો કે આપણો તેની સાથેનો અને તેનો આપણી સાથેનો અજન્મ રૂપે સંવાદ ચાલતો રહ્યો છે. સૂરજ દાદા છે, ચંદ્ર મામા છે, નદી માતા છે, — સમુદ્ર પિતા છે, વૃક્ષો ઈશ્વર છે, પવન—અગ્નિ દેવ છે, પર્જન્ય દેવ છે — લીમડો, પીપળો — વડ — તુલસી — એ સર્વનું માહાત્મ્ય રહ્યું છે. મોરનું પિચ્છ હોય, કાગળનો ટુકડો હોય, કલમ—કિત્તો હોય, સંગીતનાં સાધનો હોય, દેવ-દેવીનાં વાહનો રૂપે પશુ-પંખી હોય — સર્વનો પવિત્ર—ભાવે આદર કરવાનું ગળથૂથીમાંથી જ આપણે પામી લેતા હોઈએ છીએ. શ્રીફળથી માંડીને — રંગો સુધીની દુનિયા પણ અંતરમન સાથે જોડાયેલી રહી છે. ટૂંકમાં, આપણો ઋષિ ગાઈવગાડીને કહે છે : ઈશાવાસ્યમ્ ઈદમ્ સર્વમ્ — સઘળું ઈશમય છે. ઋષિઓ તો એ પણ ઉમેરે છે : ‘તું મિત્રના ચક્ષુથી જો’ — બસ આ જ આપણું જીવનસત્ય છે. રામાયણ — મહાભારત — ભાગવત — ગીતા આગળ જતાં આવી આપણી પ્રકૃતિ સાથેની સંવાદલીલાને લંબાવે છે, સઘન રૂપે તેનો પરિચય કરાવી રહે છે. રામ કે પાંડવો પ્રકૃતિ વચ્ચે જ પરિમાર્જિત થયા, પરિપુષ્ટ થતા, સૃષ્ટિને તેના સમગ્ર રૂપે નિહાળતા થયા ને તેનો સમગ્ર રૂપે સ્વીકાર કરતા પણ થયા. કૃષ્ણ-રાધા બીજાં એવાં બે નામ છે જેમણે યમુના, કદંબવૃક્ષ, વૃંદાવન — વ્રજ — ત્યાંની પ્રકૃતિ—પશુ—પંખી સર્વને નિમિત્તે વિશ્વની સભરતાનો અનુભવ કરાવ્યો. કાલિદાસે ‘શાકુન્તલ’, ‘મેઘદૂત’માં અને બીજા અનેકોએ પ્રકૃતિના સ્પૃહણીય રૂપ સાથે માનવને જોડીને તેને વધુ વિનીત — વિવેકી — સંસ્કારી રૂપે પ્રસ્તુત કર્યો. કહો કે ભારતીય સંસ્કૃતિ — જનજીવને દુનિયાને એના વ્યાપક અને સાચા રૂપે પર્યાવરણ સાથે મનુષ્યના સંબંધોનું ઊંડું રહસ્ય પ્રતિફલિત કરી આપ્યું છે — આપણા ટાગોર સમેતના અન્ય ઘણા સર્જકની દિશા એ તરફ જ ખૂલતી જણાય... પશ્ચિમના અનેક સર્જકોએ — વિચારકોએ પણ સમયે સમયે પ્રકૃતિતત્ત્વના વ્યાપક રૂપનો મહિમા કર્યો છે. સૌંદર્ય અને સંવેદનાત્મક જગત માનવને કેવું ઉપકારક બનતું આવ્યું છે તે ત્યાંના એકાધિક સર્જકોએ મૂર્તિમંત કરી આપ્યું છે. શેક્સપિયર, વર્ડ્ઝવર્થ, મિલ્ટન, દાન્તે વગેરેની અનેક કૃતિઓમાં પ્રકૃતિનું સત્ત્વ નાનાવિધ રૂપે ઉજાગર થતું આવ્યું છે.

પણ છેલ્લી કેટલીક સદીઓથી માનવની, શાસકોની ગતિ-મતિ બંને બદલાયાં છે. જે પ્રકૃતિ-પર્યાવરણ સાથે આપણે સેવક બની તેનું સ્વામીત્વ સ્વીકારવામાં આનંદ પામતા હતા, તેની સાથેના સંવાદમાંથી પૂર્ણત્વનો અનુભવ કરી રહેતા હતા તેને બદલે હવે ‘માનવવિકાસ’ના રૂપાળા નામ નીચે એ પર્યાવરણની ઐસીતૈસી કરી તેની સામે માનવજાતે કૂરતા આચરવી શરૂ કરી. જે ‘ચક’ એક શોધ લેખાતું હતું એ ચક યંત્રો — યંત્રસંસ્કૃતિનું પર્યાય બની પ્રકૃતિનો કચ્ચરઘાણ કાઢવા માટે પ્રવૃત્ત બન્યું. ‘કુહાડી’ આગળ જતાં આરી બનીને વૃક્ષો—અરણ્યનું નિકંદન કરવામાં અગ્રેસર બને છે. ધરતી પર તો પરિવહનની પારાવાર સમસ્યા છે, હવાપ્રદૂષણની ન કલ્પી શકાય તેવી દુઃસહ સ્થિતિ છે જ... હવે ભૂમિની ભીતર — ભૂગર્ભમાં પણ પરિવહન શરૂ થયું, આકાશમાં પણ. ડીઝલ-પેટ્રોલ-ગેસ-વીજળીના બલ્બ — ડી.ડી.ટી., રસાયણો, રાસાયણિક ફેક્ટરીઓ, મિથેન, કાર્બન

ડાયોક્સાઈડ અને એવુંતેવું સુમાર વિનાનું હવામાં ભળીને હજારો વર્ષથી રચાતા આવતા પેલા ‘ગ્રીન હાઉસ’ને ક્ષત-વિક્ષત કરી મૂકે છે. નદીઓ અશુદ્ધ બને છે, વૃક્ષો નષ્ટ પામે છે, પંખી-પશુઓની અનેક પ્રજાતિઓ નષ્ટ પામે છે, ડુંગરો-પહાડોને કોરી નાખવામાં આવે છે, જળસ્રોતો પર પણ માઠી અસર થાય છે. ઊંડે સુધી જમીનમાં શારકામ — ખોદકામ થતાં ભૂમિનું સ્વાસ્થ્ય પણ જોખમાય છે. ગ્રામજીવન જે પ્રકૃતિને ધારી જીવી રહ્યું હતું તેની દોડ પણ પેલા ‘વિકાસ’ સાથે જોડાતાં શહેરો પ્રદૂષણથી ફાટફાટ થવા લાગ્યાં. ગામડાંની અસલિયત પણ સાથોસાથ જોખમાઈ. હજારો હજારો એકર જીવન અનુપ્ત બીજ કરી દઈ તેની ઉપર સિમેન્ટ-કોંક્રિટની તોતિંગ ઈમારતો ખડી થઈ ગઈ. નદીનાં પાણીને રોકી ડેમ બનાવવા જતાં આજુબાજુનો પ્રદેશ વિવૃક્ષ થવા લાગ્યો, વૃક્ષોનું, હરિયાળીનું ત્યાં નામોનિશાન ન રહ્યું. ‘વસંત’ જાણે કવિતા પૂરતી અવશિષ્ટ રહી. કહો કે જે પ્રાકૃતિક-પર્યાવરણીય પરિવેશનું પૂજન કરતા હતા, તેના જ હનન માટે આપણે હવે પ્રવૃત્ત થયા. શાસકોએ પણ ‘વિકાસ’ના અંચળા નીચે એવી કૂરતાને પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રીતે દબાવી. પ્રકૃતિ સાથેનો માનવીનો ભીતરી સંવાદ તૂટી જાય છે. સૂર્ય — ચંદ્ર — ધરા — આકાશ — તારકો — વૃક્ષો — પહાડો — નદીઓ — પશુ-પંખીઓ બધું સૌંદર્યપ્રેરક હતું, નમનને યોગ્ય હતું તે હવે વિજ્ઞાનની કેટલીક નકારાત્મક બાબતોને લઈને ‘વસ્તુ’ કે ‘પદાર્થ’ બની જાય છે. ‘વન’ જુદી રીતે સંપત્તિનું સાધન લેખાય છે. ઉદ્યોગોને નામે પાણી વેડફાય છે અને અશુદ્ધ પણ થાય છે. એક સમયે પશ્ચિમના રોમેન્ટિક યુગના કવિઓએ — પ્રકૃતિ તરફ પાછા વળો — એવો તેથી સંકેત પણ કર્યો. રૂસો જેવાએ પણ તેમાં સૂર પુરાવ્યો. થોરો જેવાએ પણ પ્રકૃતિનાં રહસ્યોને પ્રણામ કર્યાં. પણ શાસકોના બહેરા કાને ભાગ્યે જ એ વાત પહોંચી છે. પહોંચી હોય તો તે વિશે તેઓ કશું કરવા માગતા નથી. આપણે માનવ તરીકે પણ એ સંદર્ભે સતર્કતા ગુમાવી બેઠા. આપણે દરેક વસ્તુ એકબીજા સાથે જોડાયેલી છે — એ સનાતન સત્યનું વિસ્મરણ કરી બેઠા. પ્રકૃતિ-પર્યાવરણને આપણે આપણી એડી નીચે કચડીને તેના સ્વામી થઈ બેઠા. કહો કે ‘વિકાસ’ પાછળ મોહાંધ થઈ બેઠેલા આપણે જે પ્રકૃતિ વડે ભીતરી સુખ — આનંદ પામ્યા હતા તે ખોઈ બેઠા. અસંતુલિત થયેલી પ્રકૃતિ પછી કરવટ ન બદલે તો જ આશ્ચર્ય થાય !

પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રકૃતિ-મનુષ્યનો સંવાદ તૂટ્યો. સેવક સેવ્ય બની બેઠો. સેવ્યને મનુષ્યે દાસ બનાવવા પ્રયાસ કર્યાં. પ્રકૃતિ સહે તો ક્યાં સુધી ? અને વિસંવાદ છેવટે વિસંવાદ રહે છે. ત્સુનામીનાં મોજાં અને તેનો વિનાશ માનવે જોયો. ધરતીકંપે કરેલી તારાજી નિહાળી. ઋતુઓનાં અકલ્પ્ય પરિવર્તનોની માઠી અસરોનો અનુભવ કર્યો. નવી નવી બીમારીએ એના વિરૂપ ચહેરાઓ બતાવ્યા. અગ્નિતાંડવો અને જલપ્રલયના માનવીએ હતાશ ચહેરે કરતૂતો જોયાં. છેલ્લી સદીઓમાં ઈન્ફલુએન્સા, પ્લેગ અને હવે કોરોના જેવા વાઈરસના માનવને ખતમ કરી નાખે તેવાં વિરૂપોનો, સાક્ષાત્ મૃત્યુ સામે મૂકી આપતાં દૃશ્યો — સત્યોનો અનુભવ કર્યો. બંધાતી તોતિંગ ઈમારતોએ અને રાસાયણિક ફેક્ટરીઓએ હવામાનની નિયત સાંકળને તોડી નાખી. કહો કે માનવ જુદે ચઢ્યો તો પ્રકૃતિ પણ જુદે ચઢી. જીવનનાં સઘળાં ગણિતો ઊંધાંચતાં

થઈ રહે તેવી વિષમ અને દુઃસહ સ્થિતિ વચ્ચે માનવ વધુ ને વધુ ઘેરાતો રહ્યો. કેટલાક શાણા માણસો આ સ્થિતિને પામી ચૂક્યા હતા. પ્રજાનો કેટલોક વર્ગ પણ શાસકોના 'વિકાસ'ની વાતો સામે પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો. તેને શાસકોનાં વચનોમાંથી શ્રદ્ધા ઊઠવા લાગી. માનવસર્જિત વિષમતા સામે તેની આંખ લાલ થવા માંડી.

ઈ.સ. ૧૯૬૨માં 'સાઇલેન્ટ સ્પ્રિંગ' ગ્રંથમાં રાયેલ કાર્સને પર્યાવરણ પ્રતિ આપણને ગંભીર રીતે જોવા ટહેલ નાખી. ભૌતિકશાસ્ત્રના વૈજ્ઞાનિક એલન ઓક્લેએ તેના 'કોન્ટમ' નિબંધથી પ્રદૂષણની ખતરનાક સ્થિતિ વિશે સૌને સતર્ક કર્યા. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય ઉભયના સ્વાસ્થ્યનું ત્યાં થયેલું નિદાન યંત્રવાદ, બજારવાદ, વિજ્ઞાનશોધોની આગેકૂચ, વીજાણુની શોધો, રાસાયણિક શોધો વગેરે વિશે નવેસરથી વિચારવા ફરજ પડે તેવી પરિસ્થિતિ, ઘટી રહેલી ઘટનાઓને સંદર્ભે પણ, સામે આવી. 'હાથનાં કર્યા હૈયે વાગ્યાં' કહેવત સાચી પડતી જણાઈ. ઈ.સ. ૧૯૭૨માં, પાંચ જૂને, સ્ટોકહોમમાં વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની પર્યાવરણ સંદર્ભે બેઠક મળી. કહો કે વિસંવાદની પ્રકૃતિ-લોકની સ્થિતિ વચ્ચે આશાનું એક કિરણ ફૂટ્યું. કમ-સે-કમ ફરી પ્રકૃતિ વિશે વિચારતા થયા. આ પૃથ્વી એકલા માનવની નથી. ઉમાશંકરના 'વિશ્વશાંતિ' કાવ્યનું સ્મરણ કરીને કહીએ તો — 'પશુ છે પંખી છે પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ' પ્રકૃતિ-મનુષ્ય વચ્ચેની જે પાયાગત પારસ્પરિક ઉપકારકતા રહી છે તેનો ફરી એક વાર સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય બન્યું. માનવનું અસ્તિત્વ પ્રકૃતિસંપત્તિ પર નિર્ભર છે પછી એ એનો દ્વાસ કરીને પોતાને કઈ રીતે સંસિદ્ધ કરી શકે — એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી પડી. કુદરતની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ સાથે માણસે નિર્માણ કરેલું પર્યાવરણ પણ હવે લક્ષમાં લેવાનું શરૂ થયું. માનવીનાં રહેઠાણો, ઉદ્યોગો, કૃષિ, પશુપાલન, તેની રહેણીકરણી આ સર્વમાં પણ સંયમ-નિયમની સૌને જરૂર લાગી. કહો કે માનવસર્જિત પર્યાવરણ પ્રકૃતિપર્યાવરણ પર હાવી ન થઈ જાય તે પણ અનેક કારણોસર જોવાનું રહે. એક રીતે તો આપણાં બધાં જ ગંતવ્યો છેવટે એક યા બીજા રૂપે પ્રકૃતિથી જ આરંભાતાં હોય છે. કહો કે ઊંડું વિમર્શન કરતાં જરૂર લાગવાનું કે માનવના સઘળા ક્રિયા-કલાપો-કલા, વિજ્ઞાન-જીવનપદ્ધતિ-ક્યાંક ને ક્યાંક પ્રકૃતિતત્ત્વોથી પ્રેરિત કે પ્રભાવિત રહ્યાં છે. કહો કે સાહિત્ય પણ એ રીતે એ સર્વ સાથે જોડાતું આવ્યું છે. રાયેલ કાર્સન પૂર્વે અમેરિકામાં આદિવાસી જૂથના એક અગ્રણી સિએટલે કહેલા શબ્દો આપણે સૌએ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. સિએટલ કહે છે :

‘પૂર્વજો કહેતા હતા કે -

‘આપણે આ પૃથ્વીના માલિક નથી, પણ પૃથ્વીનો અંશ છીએ.’

માતા કહેતી હતી, ‘આ મૃત્તિકાનો પ્રત્યેક કણ પવિત્ર છે, વૃક્ષનું એક એક પર્ણ પવિત્ર છે.

વૃક્ષની શિરાઓમાં પ્રવહતો રસ

આપણી નસોમાં વહી રહ્યો છે

હવાને પવિત્ર રાખો, ધરાને પવિત્ર રાખો.’

આ જાગૃતિ હવે લગભગ વ્યાપક બનતી જાય છે. વિવિધ દેશોમાં લાખો લોકો

પર્યાવરણ બચાવવા સભાઓ કરે છે — સરઘસો કાઢે છે — જે વસ્તુઓને કારણે પ્રદૂષણ વધી રહ્યું છે તેનો વિરોધ થાય છે. બેનેડિક્ટ સોળમા પોપે પણ પર્યાવરણ-બચાવની વાતને અનુમોદિત કરી છે. ભારતની બારમા ધોરણમાં ભણતી શ્વેતા મરાન્ડી નામની કન્યાએ યુનોમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં ૧૦ જૂન, ૨૦૧૨માં કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા ખાણિયાના લોહીથી વીજળીની બત્તીઓ પ્રકાશી રહી છે એમ કહીને સૌને પર્યાવરણના મુદ્દે ચિંતિત કરી મૂક્યા હતા. સ્ટીફન હોર્કિંગે પણ તેમના મરણોત્તર પ્રકટ થયેલા ગ્રંથ ‘બ્રીફ આન્સર્સ ટુ ધ બિગ ક્વેશ્ચન્સ’માં પ્રવર્તમાન સમયમાં મનુષ્યજાતને મૂંઝવી રહેલા પર્યાવરણના સંદર્ભોના ઉત્તરો આપીને મોટી ચેતવણી આપી છે. ફિઝિક્સના સિદ્ધાંતોને આધારે ધરા પરના કુદરતી સ્ત્રોતો માનવસંખ્યાને લક્ષમાં લેતાં વધુ મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચાઈ ચૂક્યા છે અને અંતરિક્ષમાં પણ ભલે નરી આંખે ન દેખાતી હોય છતાં મોટી ઊંચલપાચલ થઈ રહી છે જે ધરાનો કોઈ પણ ક્ષણે વિનાશ નોતરી શકે... હમણાં ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦માં બિસ્ટલમાં પણ ત્રીસ હજાર યુવાનોએ કલાઈમેટચેન્જના વિરોધમાં રેલી કાઢીને ગ્રેટાએ કહ્યું હતું કે વિશ્વમાં આગ લાગી હોય ત્યારે આપણે ચૂપ ન રહી શકીએ. સરકારોએ જાગી જવું જોઈએ, માણસોને ડૂબવું કે મરવું નથી. આ અને આવી ઘટનાઓ દર્શાવે છે કે આપણે પકડેલી ખોટી દિશા માટે સજાગ થઈ ગયા છીએ. ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો’ એ પ્રમાણે, પેલી લેટિન કહેવતને પ્રત્યક્ષ કરી રહ્યા હોઈએ એમ, પ્રકૃતિ ઈશ્વરની કલા છે — એ સત્યને ફરી એક વાર સમજતા થયા છીએ, સ્વીકારતા થયા છીએ...

જગતના પ્રબુદ્ધ જનો, કળાકારો — સાહિત્યકારો — કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો પણ તેથી આ દિશામાં સક્રિય થાય છે. શેફ્સપિયરનું — પ્રકૃતિનો સ્પર્શ—સંપર્ક—સંબંધ સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબ બનાવે છે — એ કથન સમજાવા માંડ્યું છે. જર્મન પ્રાણીવિજ્ઞાની અર્નેસ્ટ હેઈકલે ૧૯૭૦માં પ્રથમ વાર ‘ઈકોલોજી’ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો. અમેરિકા સમેતના અન્ય દેશોના ચિંતક—ફિલસૂફો પણ ‘ઈકોલોજી’ને વ્યાપક રૂપમાં જોઈને જીવન પરના તેના પ્રભાવને તપાસે છે. જીવન સાથે જોડાયેલી કળા પણ એમ અભ્યાસનો વિષય બને છે. સૃષ્ટિને, પ્રકૃતિને, જીવ—અજીવનો — સર્વનો બધી બાજુએથી — વિચાર કરવાનું જાણે કે પર્વ શરૂ થાય છે. આવા પર્યાવરણને દૂષિત થતું કેમ અટકાવી શકાય, તેના જતન માટે શું કરી શકાય અને વિકાસના કહેવાતા રથને ક્યાં અટકવું જોઈએ — અથવા તેમાં શાની બાદબાકી કરી શકાય — વગેરેનો વિચાર વ્યાપક રૂપમાં થતો ગયો. ૧૯૭૩માં કેટલાક પર્યાવરણ-તજ્જો આવી તપાસમાં સંસ્કૃતિ અને તેનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોની સાથે અધ્યાત્મના પ્રભાવને પણ લક્ષમાં લે છે. કહો કે વધુ ગહન-સંકુલ રૂપે ઈકોલોજીને અને તે સાથે જોડાયેલા વિશ્વ — તેનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ વ્યાપક બનતો ગયો.

ઈ.સ. ૧૯૭૮માં સૌપ્રથમ વિલિયમ રુકર્ટ ‘પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન’ — ‘Ecocriticism’ એવી સંજ્ઞા યોજે છે. પ્રમાણમાં નવી કહી શકાય તેવી આ વિવેચનશાખા છે. તેનું પૂરેપૂરું પોએટિક્સ તો કદાચ હવેનાં વર્ષોમાં, આપણી સામે તેનાં સઘળાં રૂપો સાથે, ઉદ્ભાસિત થશે. પણ અત્યારે તેની જે દિશા છે તે પણ એટલી જ સ્પૃહણીય છે.

આરંભે અમેરિકન કળાવિવેચકોએ અને તે પછી ફ્રેન્ચ — જર્મન — કોરિયા — યુરોપ — ભારત વગેરે અનેક દેશોએ — આ દિશામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પ્રકૃતિ-પર્યાવરણની મહત્તા પ્રમાણી અને માનવજીવનમાં રહેલી તેની પ્રસ્તુતતાનો ઊંડીથી સ્વીકાર કર્યો, ઉભયના સંબંધોની પણ એ રીતે તપાસ થતી ગઈ. આજે અને આવનાર દિવસોમાં મનુષ્યસમાજ — મનુષ્યજગત સમક્ષ જે કંઈ દુઃસહ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે અને થનાર છે એ સામે કળા-સાહિત્ય-સાહિત્યકાર શું કરી શકે, તત્સંદર્ભે તેનું ઉત્તરદાયિત્વ કેવું-કેટલું — કળાકૃતિઓની તપાસમાંથી શું નીપજી આવે છે, અથવા કળામાં પ્રકૃતિની સામ્પ્રાયતા શી છે કે હોવી જોઈએ... આ કે એવાં ઘણાં બિન્દુઓથી અહીં ચર્ચા આરંભાતી હોય છે. અહીં પરિ-આવરણ છે તો પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા અન્ય વિષયો કે દષ્ટિકોણો કે વિચારધારાઓ પણ છે, તેમનું પૃથક્કરણ પણ છે. કહો કે સમગ્ર પર્યાવરણ વિશે માનવનું દષ્ટિબિન્દુ કેવું રહ્યું છે તેની અહીં અનેક ખૂણેથી તપાસ થાય છે. આવા વિવેચનના કેન્દ્રમાં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધોની વાત મુખ્ય રૂપે રહી છે. માણસ પ્રકૃતિથી દૂર જાય તો તેનાં કેવાં દુષ્પરિણામો આવી શકે, તેની સંવેદનશીલતા — લાગણીઓ બુઝી બની જઈને તેને માટે કેવી વિષમતાઓ સર્જી શકે તે પણ લક્ષમાં લેવાય છે. આ સાથે વિજ્ઞાન — ભૌતિકવિજ્ઞાનના અતિરેકની મર્યાદાઓની પણ નોંધ અહીં લેવાતી આવી છે. કહો કે આ પ્રકારના વિવેચનમાં માનવજીવનના હિતનો વિચાર રહ્યો છે, સાથે પ્રકૃતિ-પર્યાવરણના ગૂઢ વરદાનનો સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ છે. આવા વિવેચનને માનવીને વધુ ને વધુ સૌંદર્યાભિમુખ કેમ કરી શકાય, તેનું મૂલ્ય કેમ તેને સમજાવી શકાય તેમાં રસ છે. તે પોતાના પરિ-આવરણને વધુમાં વધુ સમજે, તે પરત્વે સતર્ક બને અને તેના પ્રભાવથી તે બહેતર માનવ બને, તેનું જીવન પણ બહેતર બને તે માટે આવું વિવેચન પ્રવૃત્ત રહે છે. ગ્લોટફેલ્ટી જેવા વિદ્વાને સાહિત્ય અને પર્યાવરણ વચ્ચેના અભ્યાસ પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. માઈકલ પી. કોહેને જરા જુદી રીતે કહ્યું હતું કે આવા વિવેચને કારિકામાં બંધાયા વિના વ્યાપક પ્રકૃતિતત્ત્વને ઊંડળમાં લેવાનું છે. ઈતિહાસ, ફિલસૂફી, મનોવિજ્ઞાન, કળાઈતિહાસ, સંસ્કૃતિ — પ્રકૃતિ — નીતિ એ સૌને તે માટે સમજવાં પડશે. ડૉનાલ્ડ વર્સ્ટરે ઈતિહાસના વિદ્વાન હોવા છતાં, માનવતાવાદને વરેલા સૌ કોઈ વિદ્વાનોને, આ સંદર્ભે પ્રમુખ ભૂમિકા ભજવવા માટે ટહેલ નાખી છે. અહીં આગળ વધીને પુરુષલેખક અને સ્ત્રીલેખક વચ્ચેનાં લખાણોમાં પ્રકૃતિ સંદર્ભે — તેના નિરૂપણ — વિષય સંદર્ભે અલગપણું દેખાય છે કે કેમ ? તેનો પણ વિચાર કરી શકાય. આવું વિવેચન સર્જકના અભિગમને જાણવો જોઈએ એમ દર્શાવીને લેખક — કૃતિ — વિશ્વ એવા ત્રિયોગી અભ્યાસની પણ જિકર કરે છે. આવકાર પામી રહેલું પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન અમેરિકામાં ‘એસ્લે’ અર્થાત્ Association for Study of Literature & Environment (ASLE) સંસ્થા વડે આગળ જુદી જુદી દિશામાં ગતિ દર્શાવતાં ટી.વી. કાર્યક્રમો, ચલચિત્રો, કળા-સ્થાપત્ય-ઉદ્યાનો, પ્રાણીસંગ્રહાલયો, શોપિંગ-મોલ્સ વગેરે અનેક બાબતોને અભ્યાસમાં આમેજ કરે છે.

કૃતિમાં પ્રકૃતિતત્ત્વનો પ્રયોગ, પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલ સૂર્ય-ચંદ્ર-ધરતી-દરિયો વગેરે સાથે સર્જક કઈ રીતે કામ લે છે; વર્ગ, જાતિ, વર્ણ વગેરે પરત્વે પ્રકૃતિ સાહિત્યની કઈ

રીતે પ્રભાવિત કરે છે; શાસકોના તે પરત્વે અભિગમો કેવા છે, વિજ્ઞાન-સાહિત્ય કેટલે અંશે અહીં વિશ્લેષણાત્મક ભૂમિકાએ ઉપકારક બની રહે, અન્ય શાસ્ત્રો સાથેનો સંબંધ — આ અને આવી અન્ય બાબતો પણ ધ્યાનમાં લેવાતી હોય છે. ગ્રામજીવન — ગ્રામચેતનાને પણ કેટલીક અહીં સાંકળે છે. થોમસ હાર્ડી કે થોરો જેવાનો આ સંદર્ભે અભ્યાસ થઈ શકે. રિચાર્ડ કેરીડ્ઝ જેવા સાહિત્યકારોના વિચારો પર્યાવરણ બાબતે કેવી રીતે ઉપકારક થઈ શકે તેના અભ્યાસ ઉપર પણ ભાર મુકાયો છે. ઈકોક્રિટિસિઝમનું દેખીતું પરિણામ એ આવ્યું કે સાહિત્યની સાથે સાથે વનસંરક્ષણ, શાકાહાર, વસ્તીનિયંત્રણ, વૃક્ષારોપણ, નેચરલ ગેસ, પ્લાસ્ટિક વગેરે વિશે પણ વધુ સભાનતા આવી. ગ્રેગ જેરાર્ડ તેમના ગ્રંથમાં રહેઠાણ, પ્રાણીઓ, પૃથ્વી, નિસર્ગ, પ્રદૂષણ, સાક્ષાત્કાર જેવા મુદ્દાઓ લઈને પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનનું ક્ષેત્ર ઓર વિસ્તારી આપે છે.

સાહિત્યના વિદ્યાર્થી સામે પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન આવા મુદ્દા પણ, એના મર્યાદિત અભ્યાસ માટે, મૂકી શકે. જેમ કે કોઈ ઊર્મિકાવ્ય — સોનેટ કે દીર્ઘ કાવ્યમાં નિસર્ગનું આવિષ્કરણ કઈ રીતે થયું છે? અમુકતમુક વાર્તા કે નવલકથામાં આવતું પ્રકૃતિપ્રભાવિત વસ્તુ કૃતિને ઉપકારક નીવડ્યું છે? અથવા એકાંકી કે નાટકમાં પર્યાવરણ બાબતે અનુકૂળ સમજ જન્મી આવી છે? પ્રસરી છે? પૃથ્વીને પ્રભાવિત કરનાર પુરાકલ્પનો, રૂપો વગેરે કૃતિની માવજત પર અસર કરનારાં બન્યાં છે? વિભિન્ન સ્વરૂપોમાં પ્રકટેલી પ્રકૃતિને, તેનાં રૂપોને, અલગ અલગ તારવી શકીએ? મનુષ્ય — અ-મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ તે વડે દર્શાવી શકાય ?

પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચના પર્યાવરણઅંતર્લિત રહીને પણ ઘણે ઠેકાણે પુનઃવિચાર કરવો પડે — એવી સ્થિતિ પરત્વે પણ હવે સંકેતો પ્રસારે છે. જેમ કે ભૂંડ ગંદું—ગોબરું કે જડ છે તેવા ખ્યાલની સામે વિજ્ઞાન હવે તેને ડોલ્ફિન જેવું ચપળ ગણતું થયાં છે. પર્યાવરણ અને તે વિશેની સમજ — કલ્પના વધે તો આવાં બીજાં રહસ્યો પણ ઉદ્ઘાટિત થઈ શકે. જ્યોર્જ ઓરવેલે ‘એનિમલ ફાર્મ’માં આપેલાં તારણો પણ એવા અભ્યાસથી બદલાઈ શકે. પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન એમ વ્યાપકતા વિશે, ઘણી બાબતોમાં ફેરતપાસ — વિચાર માટે પણ સંકોરે છે. આવા વિશાળ વિશ્વમાં આપણે શું એક ‘કીડી’માત્ર છીએ? જિંદગી અને સાહિત્ય ઉપર કુદરતી કે વૈજ્ઞાનિકોએ તારવેલાં સત્યો કઈ રીતે અસર કરે છે? શું પ્રકૃતિની અનેક કૃતિઓ — સંસ્કૃતિઓ છે? આવું વિવેચન હવે ધીમે ધીમે હાંસિયામાંથી કેન્દ્રમાં આવતું જાય છે. તે નિમિત્તે બીજાં શાસ્ત્રો-સંબંધિત રહસ્યોપણ ખૂલતાં જાય છે. ઓર્નેનઈસન અને ગેરી સ્નીડર, જ્યોર્જ સેસન્સ જેવાઓ વધુ સક્રિયતા દાખવીને હવે મનુષ્યની સાથે પ્રકૃતિનાં તમામ તત્ત્વો — રૂપો — પશુપંખી-પ્રાણી-વૃક્ષો નદી-પર્વત-વનોને જોડીને તે સર્વ સાથે સમભાવ કેળવવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રકૃતિની સંકુલતા અગાઉ કરતાં વધુ સમજાઈ છે. Nature is complex એવું ડેના ફિલિપ્સ સમુચિત રીતે કહે છે.

આવું પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચન પર્યાવરણની દિશામાં જાગૃતિનું કેવું કામ કરી શકે, સર્જકોને એ તરફ પ્રવૃત્ત કરી શકે અથવા રામાયણ-મહાભારત કે એવી અન્ય પ્રાચીન

કૃતિઓમાંથી તેવાં તત્ત્વોને સંકલિત કરીને પ્રકૃતિનો મહિમા કેવો દઢાવી આપે છે તે તો ભવિષ્ય કહેશે. વળી, આજના વિસંગતિભર્યા વિશ્વમાં જીવતો મનુષ્ય — લેખક પણ પ્રકૃતિમાં શ્રદ્ધા રાખી તેવાં શાશ્વત સૂત્રોને કેટલાં પકડે—નિરૂપે એ પ્રશ્ન પણ છે. પૃથ્વી આપણું એક વિશાળ ગૃહ છે અને આપણે આપણા એ ગૃહને સભર રાખવાનું છે એવી ઊંડી સમજ પણ જગવવાની રહે છે. રેવિડ બોટકીને લાક્ષણિક રીતે કહ્યું છે — જુઓ, આપણે પ્રયત્ન તો જારી રાખવાનો છે. અવરોધો છે, અસ્તિત્વના અંતિમ છોડાના પ્રશ્નો પણ છે. વળી આપણે સૌ સમયના સમુદ્રમાં એક નાની નાવ લઈને નીકળ્યા છીએ. તેમાં વળી આપણી સાથે તેને નાંગરવા માટેનું એવું કોઈ ઉપકરણ નથી જે સલામત રીતે બંદર-કાંઠે ઉતારે.

રેવિડની વાતમાં તથ્યાંશ જરૂર છે. છતાં માનવજાત જાગી છે એ મોટી વાત છે. પર્યાવરણકેન્દ્રી વિચારણા આપણી તદ્દવિષયક સમજને જરૂર સંવર્ધી શકે તેમ છે. વ્યાસ-વાલ્મીકિ-કાલિદાસનો જુદી રીતે અભ્યાસ કરવા પ્રેરી પ્રકૃતિ, ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, તેનું ‘માવડી’નું રૂપ સંવેદનાના સૂત્રથી બાંધી આપણને તેના પ્રત્યે વધુ અનુસંધિત કરી રહેશે.

ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ કહે | રાજેશ પંડ્યા

‘બાંધુ નાગદમણ ગુજરાતી ભાખ’^૧ એવી પંક્તિ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાનાં ઓવારણાં લેનાર પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિ ભાલણ, નરસિંહ પછીના કવિઓમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. નરસિંહદીધી કૃષ્ણપદકવિતાને એમણે રામરસ સુધી વિસ્તારી છે; તો નરસિંહમાં જેનું બીજ રહ્યું છે તે આખ્યાનકવિતા ભાલણમાં ફૂલીફાલી, વિધવિધ શાખાપ્રશાખામાં ફેલાઈ છે. પહેલાં ભાલણની પદકવિતાનો આસ્વાદ લઈએ.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદકવિતામાં, કૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો જેટલો મહિમા થયો છે, તેટલો રામભક્તિનો થયો નથી. નરસિંહથી તે દયારામ સુધીના અનેક કવિઓએ કૃષ્ણપ્રીતિનાં અઢળક કાવ્યો લખ્યાં છે. એ જોતાં આપણે કહી શકીએ : ‘અઢળક છળિયો રે’^૨ શામળિયો. કવિ ભાલણ આ કૃષ્ણકાવ્યપરંપરાને તો નિભાવે જ છે, સાથે સાથે રામલીલાના નવા ભાવપ્રદેશને પણ ઉઘાડી આપે છે, ‘રામબાલચરિતનાં પદો’^૩માં.

આ પદમાલામાં રામજન્મથી લઈને રામવિવાહ(ના આરંભ) સુધીનો વિષયવિસ્તાર છે. પહેલું પદ છે રામજન્મનું. એની પહેલી કડી છે :

થયા મંદિર તેજ પ્રકાશ, એ રૂપ કોણ કળે !
અવનિકારણ શ્રી અવિનાશ, મહારૂપ કોણ કળે !^૪

ચતુર્ભુજ નારાયણ, કૌશલ્યાના નિજમંદિરમાં પુત્ર રૂપે પ્રગટ થાય છે. તેનો આરંભમાં સંકેત કરી, કવિ બીજી કડીમાં તેજોમય રૂપનું વર્ણન કરે છે : ‘કિરીટ મુકુટ શિર સાર, એ રૂપ કોણ કળે, / જાણે દિનકરનો ઝળકાર મહારૂપ કોણ કળે !’ આ વર્ણન

બાર કડી સુધી ચાલે છે. આવા અલૌકિક રૂપવર્ણનને દરેક કડીમાં 'એ રૂપ કોણ કળે ! / મહારૂપ કોણ કળે !' એવો ધ્રુવખંડ સાર્થક બનાવે છે. છેલ્લી ત્રણ કડીમાં રસપ્રદ પદવળાંક આવેલ છે, આમ :

માતા દેખી થઈ દિગ્મૂઢ, એ રૂપ કોણ કળે !
જવ ઓળખ્યા ગરુડારૂઢ, મહારૂપ કોણ કળે !

પ્રભુ ભાંગિયે મનની ભ્રાંત, એ રૂપ કોણ કળે !
લઘુ બાલ ખેલવવાની ખાંત, મહારૂપ કોણ કળે !

તવ તુર્ત થયા શિશુરૂપ, એ રૂપ કોણ કળે !
ઘણી ભાલણના સુરભૂપ, મહારૂપ કોણ કળે !^૫

ભાલણની આ પંક્તિઓ આપણને તુલસીદાસનું સ્મરણ કરાવે. તુલસીદાસના રામચરિતમાનસમાં લગભગ આવી જ કડી મળે છે :

માતા પુનિ બોલી સો મતિ ડોલી તજહુ તાત યહ રૂપા;
કીજૈ સિસુલીલા અતિ પ્રિયસીલા યહ સુખ પરમ અનૂપા.^૬

આવા વિશિષ્ટ રામજન્મવર્ણન દ્વારા ભાલણ અને તુલસીદાસ, બંને કવિઓ ચતુર્ભુજ નારાયણનું નરબાલકમાં રૂપાંતર દર્શાવે છે. એટલે કે ઈશ્વરને માનવીય બનાવે છે. અક્ષસમાનતા, ભાષાની ભિન્નતા છતાં, ભારતીય કવિતાની એકતાનો પણ નિર્દેશ કરે છે.

આ પદમાલાના ચોથા પદથી રામલીલાનું આલેખન આરંભાય છે. રામને પોઢાડવા - જગાડવા, રામને નવડાવવા - શણગારવા, રામને ચલાવવા - બોલાવવા, રામને રમાડવા - જમાડવાના અકેક-બબ્બે પદમાં કવિ શિશુલીલાનાં સ્વાભાવિક રંગચિત્રો આલેખતા જાય છે; જેમ કે સ્તનપાન વખતનું આ ગૌરનીલ રંગસંયોજનવાળું ચિત્ર :

કાળો છે પણ કળ્યો ન જાએ, નૌતમ નવલે રંગ,
નીલમણિ શો શોભે, રાઘવ, કૌશલ્યા-ઓછંગ.^૭

અને આ લૌકિક-વૈદિક ધ્વનિસંયોજનવાળું ચિત્ર :

મૈયા હાલો હાલો મુખે હાલરું કહે,
વળી શ્રુતિ ને વેદ જેને કંઠે રહે.^૮

અને આ શ્રુતિ સાથે નૃત્યગતિના લઘુ સંયોજનવાળું ચિત્ર :

પ્રભુ પાડે તાળી ને વળી તોતળું બોલે,
નાનું નાનું નૃત્ય સાંભળી શંકર ડોલે.^૯

એક રંગસંયોજનવાળું ચિત્ર શણગારના પદમાં આનું મળે છે :

મૈયા મુખડું ધોઈને કરે (આડ) કેશરની ભાલ,
વળી નેત્રો સમારી કરે કાજળ ટપકું ગાલ.^{૧૦}

શણગાર મિષે રામના વચ્ચપરિધાનનાં બે પદ રસપ્રદ છે. એ જુલડીનાં પદ તરીકે પ્રખ્યાત છે. પહેલું પદ જુલડી પહેરાવવાનું છે : ‘આવો જુલડી પહેરાવું...’^{૧૧} બીજું પદ, રામ જુલડી ભૂલી આવે તેનું છે : ‘જુલડી ક્યાંય વિસારી, ત્હમે કોહો રઘુબા, રામા ! જુલડી ક્યાંય વિસારી?’^{૧૨} કેવી છે રામની જુલડી ? : ‘આગળ પાછળ હીરા જડિયા વચ્ચે માણેક મોતી’ આવી મોંઘામૂલી જુલડી ખોવાઈ જાય તે કેમ ચાલે ? બધા શોધાશોધ કરે. સ્વયં માતાએ પણ ‘કરમાં લીધો દીવડો ને હીડે કૌશલ્યા જોતી’ કે રામ, જુલડી ક્યાં વિસારી ? જુલડીની ગોતાગોતથી રામ હેબતાઈ રડવે ચડે છે ને રડતા રડતા જે બોલે છે એમાં જુલડીનું રહસ્ય પ્રગટ થાય છે :

રોતા રહીને કેહે રાઘવજી, જોડીને બે હાથ,
રાજહંસને મ્હેં ઓરાડી, ઊડી ગયો આકાશ.^{૧૩}

આ રમણીય કવિકલ્પના, રામના મુખે વ્યક્ત થતાં જ રસકીય કવિતા બની જાય છે.

આ પદમાં તો રામ જુલડી ખોઈ નાંખે છે, પણ બીજા એક પદમાં સ્વયં ખોવાઈ જાય છે. રામને શોધી કાઢવાનું એ પદ^{૧૪} આરતભર્યા ઉદ્દગારથી આરંભાય છે, આ રીતે : ‘બાઈ, કોઈ બતાવો મને રામ લાલા, / હું તો શોધી વળી સઘળા બાળા.’ બીજી કડીમાં રામના ખોવાઈ જવાનું કારણ રજૂ થયું છે : ‘મ્હેં તો કેડેથી ઉતાર્યો કશું કામ પડ્યું / મ્હારી નજર ચૂકી ને રૂડું રતન રડ્યું.’ આ કારણ જેટલું સાદું લાગે એટલું સાદું નથી. ‘નજર ચૂકી’નો મર્મ સમજાય તો જ એનો અર્થ પકડાય. ‘નજર ચૂકી’નું કારણ છે કામ. કંઈક ઘરકામ કરતા રામને કેડેથી ઉતારવા પડે. એટલે રામ કરતાં કામ અગત્યનું છે એમ લાગતાં રામ નાસી જાય. રામ પરથી નજર હટી ને કામ પર પડી એટલે આ દુર્ઘટના સરજાઈ.

હવે રામની શોધ, ચારેકોર. ત્રીજી કડીની પહેલી પંક્તિ : ‘ઓહો ઊઠો અનુચર, પાણી પીજો પછી’,માં રામની શોધ માટે ચાકરોને તાકીદ છે, પરંતુ એની અનુવર્તી પંક્તિ : ‘બાઈ બ્રહ્માંડે ભરાણો એ તો ખયાખચી.’માં સર્વવ્યાપક રામને બ્રહ્માંડના કયા સ્થળે શોધવા એની મૂંઝવણ છે. પછીની ચોથી કડી : ‘મુનિ વશિષ્ઠ વરણવે વેદનો વિચાર, / બાઈ, રોમરોમ રામ રમે સકળ સંસાર.’માં એ જ ભાવનું દઢીકરણ છે. અહીં, ‘રોમરોમ રામ રમે’ અને ‘રામ રમે સકળ સંસાર’ એમ બે રીતે વાચન કરતાં આતમરામથી જુગતરામ સુધીનો અર્થ પકડી શકાય. એવો અર્થ પકડાય, પણ રામ ન પકડાય. એટલે ફરી પાંચમી કડીમાં અનુચરોને યાદ દેવાવવામાં આવ્યું : ‘જુઓ, ઊઠો અનુચર, જુઓ ચારે દેશ’ પરંતુ એ પછીની પંક્તિ : ‘બાઈ, રામ તાહારાને શોધે શેષ ને મહેશ.’ દ્વારા ‘શોધ’ના અર્થને બેવડો વળ ચડાવવામાં આવ્યો. ૧. જેને શેષ ને મહેશ શોધી રહ્યા તે અનુચરોને કેમ મળે, અને રામને શોધવા શેષ અને મહેશ જેવા પણ અનુચર બને છે.

આ પાંચ કડીમાંથી ચાર કડીમાં ‘બાઈ’ સંબોધન આવે છે, ચાર વાર એટલે આ પદ કૌશલ્યાની ઉક્તિ રૂપે રચાયું છે ને કૌશલ્યા કોઈ દાસીને કહી રહી છે એમ લાગે. ત્રણ વારના ‘બાઈ’ સંબોધન સુધી તો એમ જ લાગે, પણ ચોથી વાર આવે ત્યારે કવિ પરબ ❖ ઓગસ્ટ, 2020

વિનિયોગ બદલાવે : ‘બાઈ, રામ તાહારાને શોધે...’ એથી કૌશલ્યાની ઉક્તિ રૂપે નહીં, પણ કૌશલ્યાને ઉદ્દેશીને, કોઈ અન્ય-સુમિત્રા કે કેકેયી-ના ઉદ્દગાર રૂપે ‘બાઈ’ સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે તે સમજાય. આવી ઉક્તિવૈચિત્ર્યને લીધે જ પદની છેલ્લી કડીનું. આવું સમાપન શક્ય બને છે :

રાજા રાતા તાતા થાય, કરો સરજયુમાં શોધ,
ભાલણપ્રભુ રઘુનાથ ભરાણઆ કૌશલ્યાની ગોદ.

રામજન્મના પહેલા પદમાં સર્વવ્યાપક ઈશ્વરમાંથી બાલશિશુમાં રૂપાંતર દર્શાવાયું હતું. આ પદમાં શિશુનું સર્વવ્યાપક ઈશ્વરમાં ને સર્વવ્યાપક ઈશ્વરમાંથી પુનઃ શિશુમાં લીલામય આવનજાવન સૂચવાઈ છે. એ દૃષ્ટિએ આ પદ આંતરખોજનો અર્થવિસ્તાર પામતું સૌ કોઈની રામશોધ સુધી પહોંચે છે.

‘રામબાલચરિત’ અન્તર્ગત રામની બાળહૃદને લગતું વિલક્ષણ પદ છે. આ પદ^{૧૫}માં રામ સૂરજના દડાથી રમવા હઠ કરે છે : ‘આકાશને ઉતરડી, જનની ! આદિત્ય મુજને આપ.’ એમ સૂરજ માગતા જાય ને પગ પછાડતા જાય. આવા ધમપછાડાથી ‘આજ રૂડો દહાડો, રંગીલા રામે લીધો આડો.’ રામના ઉધમાતથી દશરથ-કૌશલ્યા વાજ આવી જાય છે, છેવટ આવો ઉપાય થાય છે :

હીરલા કેરી ગૂંથી ઉઢાણી, મણિ મુગતા ચોપાસ;
કૌશલ્યાએ કરમાં આલી, હરિને આવ્યું હાસ.

આ રમકડાના સૂર્યને જોવા સાચો સૂર્ય પણ ગગનમંડળની અધવચ થંભી જાય છે એવા કળાત્મક અંત પાસે કાવ્ય પૂરું થાય છે. રામને મનાવવા માટે દશરથ-કૌશલ્યાએ કરેલી આ કલ્પના ખરેખર તો કવિકલ્પના જ છે. આ કવિકલ્પના અને કાવ્યપ્રયુક્તિ બંને બાબતે ભાલણનું આ પદ, ‘ઓ પેલો ચાંદલિયો, મા ! મને રમવાને આલો’^{૧૬} પદની રચના-સંરચનાને તંતોતંત અનુસરે છે.

આ રીતે ત્રીસેક પદ સુધી ભાલણ રામબાલલીલાનાં વિવિધ ભાવચિત્રો દોરે છે. પછીનાં દસ પદો (વિશ્વામિત્રના આગમનથી લઈને રામવિવાહના આરંભ સુધીનાં) જુદાં છે. એમાં જનકપુરી જવા ગંગા પાર કરવાનું પદ^{૧૭} તો ઘણું આકર્ષક છે : એની કેટલીક કડીઓ ટાંકું :

તમને જાણ્યા અવધપુરી સુબા, હો રાઘવ ! રહો ઊભા ઊભા... (ટેક)

તમો પાષાણની કરી નારી,
અમો વાત કહું છું વિચારી; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા...

તમો ચરણમાં પડિયા જંત્ર,
મ્હોટા મુનિ સધાવે મંત્ર; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા...

...

અમારો નિશદિનનો વેહેવાર
માહારો કેમ જીવે પરિવાર; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા...

ત્કમો ચરણામૃતનો આસક્ત,
હુંને જાણો પોતાનો ભક્ત; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા...

રાઘવ કેહે : કોહો ત્યમ કરિયે,
લાવો પાત્ર તો પગલાં ધરિયે; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા...

લાવી નાવ પોતાને હાથ,
ભીલે પખાળ્યા ચરણ રઘુનાથ; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા

પાય ધોઈને કીધાં પાન,
ટળી નાવ થયું વૈમાન; હો રાઘવ રહો ઊભા ઊભા.

રામવનવાસ વખતે ગૃહ-કેવટ રામલક્ષ્મણજાનકીને સરયૂ પાર કરાવે છે તે અયોધ્યાકાંડના પ્રસંગને ભાલણ અહીં બાલકાંડમાં લઈ આવે છે. અહલ્યાઉદ્ધાર પછી તરતના ક્રમે એનું આલેખન હોઈ એ ઉપયુક્ત પણ લાગે છે. આ પદકડીઓ સાંભળતા લોકકવિ દુલા કાગની પ્રસિદ્ધ રચના : ‘પગ મને ધોવા ઘોને રઘુરાય, પ્રભુ મને શક પડ્યો મનમાં...’ યાદ આવી જાય. દુલા કાગની એ પ્રસંગકલ્પના ભાલણ ને તુલસીદાસ જેટલી જૂની છે. કદાચ લોકપરંપરાના રામાયણમાં એનાં મૂળ હશે.

ભાલણની આ રામપદમાલાથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં રામભક્તિનાં પદોની જે ખોટ હતી તે પૂરી થાય છે. જેમ નરસૈયાના નાગર ને બાઈ મીરાંના ગિરિધર તેમ ‘ભાલણ પ્રભુ રઘુનાથ’ આપણી કાવ્ય-ભાષાને સમૃદ્ધ કરે છે.

*

જ્યાં ‘રામબાલચરિત’નાં પદો પૂરાં થાય છે ત્યાં ‘રામવિવાહ આખ્યાન’^{૧૮} જોડાય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં સીતાસ્વયંવરવિષયક રામવિવાહ, સીતાવિવાહ, સીતાવિવાહલુ, સીતવેલ, સીતામંગલ જેવી ઘણી કૃતિઓ છે એમાં આ આરંભની કૃતિ ગણાય. ભાલણનું ‘રામવિવાહ આખ્યાન’ વિશ્વામિત્રના આગમનથી શરૂ થાય છે. રામલક્ષ્મણને યજ્ઞરક્ષા માટે મોકલવા વખતે કવિ દરશથના પુત્રસ્નેહનું ભાવમય આલેખન કરે છે. દશરથ રામની લઘુવયનું કારણ આગળ કરે છે ત્યારે વિશ્વામિત્ર એનો પ્રતિવાદ કરે છે; તેમાં પરંપરાગત દષ્ટાંતોનો અસરકારક વિનિયોગ થયો છે.

વલતા વિશ્વામિત્ર બોલ્યા : આપિ હુંઅર એક,
મોટાનું કારણ નથી, સાંભલો સહુ વિવેક.

અલ્પ અંકુશ હો એ સહી તે હો ગજ રહે મારાગુઢ,
તિલ માત્ર તો પાવક દહે, ઈંધણ ભાગ જે મુઢ.

વજ્રને પ્રાહારે ગિરિ પડે, વજ્ર છે સૂક્ષ્મ અપાર,
દીપક તો ન્હાનો હોએ એ પણ ટળે સર્વ અંધાર.

વયનું કારણ નથી, (છે) તેજનું (એ) કારણ,
તેજવંત ન્હાનો તે મોટો તું છો યતુરસુજાણ.^{૧૯}

‘રામવિવાહ આખ્યાન’માં અહલ્યાઉદ્ધારનું ત્રણેક કડવાં^{૨૦}માં કળાત્મક આલેખન થયું છે. એ પછી ગંગાપારની ઘટના વખતે, કેવટ દ્વારા પગ ધોવાનો પ્રસંગ અહીં પણ છે, પદ કરતાં વધુ રસાત્મક રીતે. એક નવા રસપ્રદ પ્રસંગનું ઉમેરણ આવું છે : સીતાને પરણવાના અભિલાષથી રાવણ, એક રીતે છાનોમાનો જનકપુરીમાં આવી ધનુષ ઉપાડવાનો અભ્યાસ કરે છે ને એના હાથ દબાઈ જાય છે, નીકળી શકતા નથી ત્યારે ધનુષ પર જ માથું મૂકી ઢળી પડે છે. સવારે સેવક જુએ છે તો ધનુષને શીશકળ આવ્યાં હોય તેવું લાગે છે. આ નવીન કઉતકરસિક પ્રસંગનો ભાલણ સંક્ષેપમાં માત્ર નિર્દેશ જ કરે છે.^{૨૧} આમ તો ભાલણનું આ આખું આખ્યાન જ સઘવેગી કથાકથનને લીધે સંક્ષિપ્ત છે.

ભાલણનું રામબાલચરિત અને આ રામવિવાહ આખ્યાન એ બંનેને સાથલગા જોઈએ તો એ ગુજરાતી રામાયણલેખનના પ્રારંભિક પ્રયત્ન રૂપે ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. જોકે આ કવિપ્રયત્ન અધૂરો રહે છે. કૃષ્ણચરિત્ર કથા જેમ એ આગળ વધતો, પૂરો થતો નથી.

*

ભાલણ, રામબાલલીલા કરતાંય કૃષ્ણબાલલીલાની પદકવિતામાં વિશેષ ઊલટ દાખવે છે. કૃષ્ણબાળલીલાનાં લગભગ બસો જેટલાં પદ ભાલણે લખ્યાં છે.^{૨૨} કૃષ્ણજન્મથી તે મથુરાગમન સુધર્ષ તેનો પદવ્યાપ છે. એટલે કૃષ્ણબાળલીલાનાં આ પદોને ગોકુળલીલા કે વ્રજલીલાનાં પદ પણ કહેવાય. એમાં દાણલીલા ને રાસલીલા પણ આવી જાય.

આ પદસમૂહનું કેન્દ્ર કૃષ્ણ છે. કૃષ્ણ નિમિત્તે કવિએ વ્રજવાસીઓની વિવિધ ભાવસ્થિતિઓનું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ કર્યું છે. એક જ ભાવસ્થિતિને કવિ જુદા જુદા પદમાં ઘૂંટી ઘૂંટી સઘન બનાવે છે, ને એમ ભાવસંવેદનનાં ઊંડાં તળ તાગે છે. ભાલણને કૃષ્ણલીલાગાન કરતાં જાણે ધરવ ન થતો હોય એમ આપણને લાગે છે.

કૃષ્ણબાલચરિત્રના આરંભનું એક પદ^{૨૩} નવજાત કૃષ્ણને ગોકુળ વળાવવા વિશે છે. આખું પદ દેવકીની ઉક્તિ રૂપે રચાયું છે. એમાં પોતાના હતભાગ્યનું ને યશોદાના સદ્ભાગ્યનું સમાંતરે વર્ણન થયું છે. આ પદની કેટલીક ભાવનીતરતી કડીઓ જુઓ :

ધન તે કામ્યની એહને ધરશે ખોલે...

ધવરાવી હુલરાવશે સાંહીડું દેશે ગાહું,
સુંદર વદન નિહાલતાં હઈડું થાશે ટાહું રે... ધન તે.

પાલણડું ઝુલાવતા તહવારા મંગલ ગાશે,
શું કુહં તેહના તનમનમાંહે જેહે સુખ થાશે રે... ધન તે.

વિષમ ચરિત્ર એ વિધાતાનાં, માહરે ઘેરથી ઉસરિયે,
પુત્રજનમનો આનંદ ઉછવ તેહને ઘરિ જઈ કરિયે રે... ધન તે.

આ પદમાલાના ઉત્તરાર્ધમાં, બરાબર સામા છેડાનું, કૃષ્ણના મથુરાગમન વિશેનું એક પદ^{૨૪} છે. તેમાં આવતી જશોદાની તીવ્ર કૃષ્ણઝંખના દર્શાવતી આ કડીઓ જુઓ :

માતા નહીં થાઉં ત્હમરી, ધાવ કહીને જાણો રે,
 મેં બાંધ્યો જે માખણ માટે તિણે રોસ ભરાણો રે... મીઠડાબોલો મ્હાવજી૦
 કાલિંદ્રી માંહે ત્હમ ઉપરિ જે હું નવ ઝંપાવી રે,
 જાણું છું, તેહ વાત સાંભરી રીસ મનમાં આવી રે... મીઠડાબોલો મ્હાવજી૦

આ બંને પદ દ્વારા ભાલણ, દેવકી ને જશોદા બંનેની એકસમાન સ્થિતિને સામસામે મૂકી, આ પદમાલાની સમતુલા સાધે છે.

ભાલણરચિત કૃષ્ણચરિત્રનાં પદોમાં એક ચિત્તાકર્ષક પદ છે, કૃષ્ણના પયપાનને લગતું. ^{૨૫} પદારંભે પહેલી પંક્તિમાં કૃષ્ણના પયપાનનું સ્વાભાવિક ચિત્રાંકન છે : ‘માતાને મોહનજી ધાવે, અતિશે લાગે મીઠું રે’ આ ચિત્ર કાનથી સાંભળીએ તો એમાં બચકારાનો બચ બચ અવાજ સંભળાય છે ને જીભથી ચાખીએ તો મીઠો સ્વાદ પણ કળાય; આવી નાદમધુર પંક્તિ છે આ. પ્રથમ પંક્તિનું આ સ્થિરદૃશ્ય બીજી પંક્તિમાં ગતિશીલ બને છે, આ રીતે; ‘ચૂલે પય ઊભરાવા લાગ્યું, જશોદાએ તે દીધું રે.’ આ બીજી પંક્તિ આખા પદનું ચાલકબળ છે. એમાં છાતીમાંથી ઊભરાતા દૂધ સામે ચૂલા પર ઊભરાતા દૂધને મૂક્યું છે. ને એમ ભીતર ને બહાર વચ્ચે / તણાવ ઊભો કર્યો છે. ભાવજગત અને વાસ્તવજગત પછી કાવ્યમાં શું થાય છે તે બીજી કડીમાં જુઓ :

અધધાવ્યો મૂક્યો અવનીએ, જનુની વેગે ચાલી રે,
 આંખે અતિ ખરતાં આંસુ, હરજીએ છેડલે જાલી રે.

પહેલી કડીમાં, ચૂલે ઊભરાતાં દૂધને ‘જશોદાએ તે દીઠું’ હતું. બીજી કડીમાં તે ઊભરાતા દૂધને બચાવવા દોડી જાય છે. એ માટે ધાવતા બાલકૃષ્ણને વછોડવા પડે ને ગોદમાંથી નીચે મૂકવા પડે. ત્યારે કૃષ્ણ માતાનો સાડીછેડો ઝાલી રાખે ને આંસુભરી આંખે જુએ, રોકે. એક બાજુ ચૂલા પર દૂધ ઊભરાય છે, ને બીજી બાજુ આંખેથી આંસુ ઊભરાય છે. છતાં માતા રોકી રોકાતી નથી. બાળકનાં આંસુને અવગણી ‘અતિ આકળી થઈ નીસરી બલ કરી વસ્ત્ર વછોડી રે.’ બીજી કડીમાં ‘જનુની વેગે ચાલી’ એને ‘હરજીએ છેડલે જાલી’ રોકી હતી તે હવે વસ્ત્ર વછોડી, અતિ આકળી થઈ ઊભરાતા દૂધને રોકવા રાંધણિયે દોડી ગઈ એટલે ‘દ્રખદ લઈ ગોવિંદે તે વારે ગોળી મહીની ફોડી રે.’ ઊભરાતું થોડુંક દૂધ બચાવવા જતાં મહીનું ‘પૂર નદીની પેરે ચાલે’ અને ‘હરજી કૂદી માખણ ખાય’ વધ્યું તે ‘માંકલડાને ખવરાવે, નાચી પ્રેમે મુદિત થાય.’ જશોદા ચૂલેથી દૂધ ઉતારીને પાછી આવે છે તો આ કોત્યક (કૌતુક) દીઠે છે. પણ કૃષ્ણ ‘જનુની આવતી દેખી, ભયભીત થઈ નાશી જાય’ છે. આ બધું દૂધ બચાવવાનું પરિણામ. છેવટ,

‘કામઠી કરમાંહી લઈને મૈયા પૂઠે ધાય રે,
 ભાલણપ્રભુ રઘુનાથની લીલા બ્રહ્મદિક સઘલા ગાય રે.’

કાવ્યની પહેલી કડીમાં ‘જશોદાની ગોદમાં કૃષ્ણ’નું સ્થિર દૃશ્ય હતું; આ છેલ્લી કડીમાં ‘કૃષ્ણ પાછળ દોડતી જશોદા’નું ગતિશીલ દૃશ્ય છે. આરંભ-અંતની આવી દૃશ્યયોજના વચ્ચે કૃષ્ણલીલા કાવ્યલીલા સુધી પહોંચે છે. આ પદમાં ‘ઊખળબંધન પ્રસંગ’ની

પૂર્વભૂમિકા છે. ભાલણ આ પદ પછી તરત ઊખળબંધનનું પદ રચે છે. એમાં ફરીથી ગતિનું સ્થિતિમાં રૂપાંતર થાય છે. આ રીતે પદે પદે ભાલણની કૃષ્ણકવિતા ગતિશીલ બનતી આગળ વધતી જાય છે. હવે પ્રેમલક્ષણાભક્તિનાં થોડાંક પદ વિશે.

ભાલણનાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિપદ નરસિંહ જેટલાં ને નરસિંહ જેવાં નથી. છતાં કોઈ કોઈ પદમાં તે નરસિંહનેય વટી જાય તેવું શુંગારનિરૂપણ કરી જાણે છે. એવું એક પદ^{૨૬} જોઈએ. એની પહેલી કડી છે :

ઘર થકી માંડી કહું, સખી ! વાત પહેલા દનની જી
જેણે પ્રકારે હું થઈ, દાસી જુગજીવનની...

સુખ પામી ઘણું નંદકુંવરની સાથ.

આ પદમાં, કૃષ્ણકેલિની વાત ખરેખર માંડીને કહેવામાં આવી છે, વીસ કડીમાં વિસ્તારથી. એમાં ‘હાર જુએ ને ઉઘાડે, ગલગલિયાં કરે પ્રીતે જી; ગાલે તો ચુંબન કરે, રમત તણી રસ રીતે’ જેવી કડી છે ને ‘મેંહે કર્યું તો તમો કરીને વેર મું શું વાલો જી; / એહ અપરાધ ક્ષમા કરો, જેહ મ્હેં કીધો, ચાલો.’ તેવીય કડી છે. છેક સત્તરમી કડીમાં ‘ખિસતાં ખિસતાં ફૂલ તણી સેજ ઉપરિ બેસારી જી / મુખ માંહે બીડી મેહેલી લવિંગ એલચી સારી’ એવાં વર્ણન સુધી પહોંચતાં પહેલાં ભાલણ કેંક પૂર્વકીડાનું રસકીય વર્ણન કરે છે. પદની સમાપનકડી આવી છે : ‘પછે વાત હું શી કહું, મેંહેં લાજે નહિ કેહેવાય જી / ભાલણપ્રભુ રઘુનાથજીને તતક્ષણ સોંપી કાય... / (સુખ પામી ઘણું નંદકુંવરની સાથ.)’ એમ વાત માંડીને કહેવાની હતી તે જ ખરે ટાંકણે ટાળી દીધી, ને એની કલ્પના વાતરસિક સખી પર છોડી દેવામાં આવી. આ છેલ્લી કડીમાં ‘સોંપી કાય’ દ્વારા માત્ર પ્રાસનો જ નહીં, બે કાયાનો મેળ પણ સધાય છે. સમગ્ર પદમાં ‘સુખ પામી ઘણું નંદકુંવરની સાથ’ એવા ધ્રુવપદની યોજના પણ કડીએ કડીએ ને શબ્દે શબ્દે સાર્થક બને છે, ને કહેવાય નહીં એવા સુખની પરાકાષ્ટા દર્શાવે છે.

ભાલણની પદસૃષ્ટિમાં આવાં, મધુરમિલનનાં પદ ઓછાં છે ને વિરહવેદનાનાં પદ ઝાઝાં છે. ‘શ્રાવણ આવ્યો, જો રે સજની ! શું કીજે નવ જાય રજની’ એવી પંક્તિથી શરૂ થતા એક પદ^{૨૭}માં કવિ, વર્ષાવર્ણનની સમાંતરે વિરહાલેખન કેવું કુશળતાથી કરે છે, તે જુઓ :

બાપીડો પીઉ પીઉ પોકારે, મનમથ પાંચે બાણે મારે
વીજલડી તણે ચમકારે, માહારા મનડાને અંગારે
મોર બોલે છે એ પાપી, સઘલે મ્યલીને હું સંતાપી
વેલ્ય કેવડા જાઈ જૂઈ, ફૂલ તણી ગંધે હું મૂઈ.
ફોરાં લાગે, કાયા કાંપે, સુંદરવર રુદયા શે ચાંપે
કો છે જે નંદસુતને લાવે, મહારા રુદેનો તાપ શમાવે.

કૃષ્ણના મથુરાગમન પછી જે જે પદ ભાલણે લખ્યાં છે તેમાં ગોપીવિરહની અનેક ભાવરેખાનું ચિત્રાંકન કર્યું છે; ગોપીઓની મર્મભરી સ્વગતોક્તિ રૂપે કેટલીક કડીઓ^{૨૮} સાંભળો :

પતિ ઘર વાહાલાં વિસારી પ્રીત્ય એ શું માંડી જી,
એહવો એહે જાણ્યો નહીં જે રસમાં જાશે છાંડી જી.

*

તેહે મન પાછું ક્યમ વળે જેણે મુરલીરસ ચાખ્યો જી,
તેહ વાહાલો ક્યમ વીસરે, જે હઈડે ચાંપી રાખ્યો જી.

*

ચાર દિવસ રોઈ રહ્યાં, જ્યાંહાં લગે દુઃખ હુતું તાજું રે,
રથ પૂંઢેથી પ્રાણ ન ગ્યા તો હું હવે કેહેતી લાજું રે.

*

અહ્મો ઘણી કરી લીલા શરદ તણી તે રાતે જી,
કાળ હવે નીગમિયે છે તેહ વેળાની વાતે જી.

*

તહ્મો જઈને સુંદરવરને એ સંદેશો કેહજો જી,
પ્રીત કીધાનું એહ જ ફલ જે રુદે અહ્મારે રેહજો જી.

આ વિરહવેદનાની એક પરિણતિ તે સ્વપ્નમિલન. એનું એક પદ^{૨૯} છે : ‘આજ સખી ! મેં સોહણાં માંહિ સુંદરવર દીઠા, / જાગતાંના પાયે અતિશે લાગા મને મીઠા.’ આ સપનાનુભવ ગોપીને એટલે ગમે છે કે એમાં પળ બે પળ માટેય વિરહવેદના શમે છે : અધર ડસી આલિંગન દીધું, ત્યાહરે સુખ હું પામી, / એક ઘડી ભાલણપ્રભુ રામની પ્રેહ-વેદના વામી.’ આ સ્વપ્નાનુભૂતિ, ગોપીની જેમ કૃષ્ણ માટેય વિરહશામક છે એનો પણ સંકેત કવિ અંતિમ પંક્તિમાં કરે છે.

*

શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનાં આ ભાવપ્રધાન પદોમાં પૂતનાવધ, નાગદમન, ગોવર્ધનધારણ આદિ કથનપ્રધાન પદો ઉમેરાય છે ને દશમસ્કંધ તૈયાર થતો જાય છે. ભાલણનાં દશમસ્કંધ^{૩૦}માં બીજાં ત્રણસોક પદ વધુ મળે છે. એટલે ભાલણનો દશમસ્કંધ પદમૂલક-પદમાલા - છે એમ કહેવાય. જોકે એમાંનાં કેટલાંય પદ મુખબંધ ને ઢાળની ઘાટી ધરાવતાં કડવાસદૃશ છે. એટલે કથનાત્મક આખ્યાનની દિશામાં એ વળતાં હોય એમ લાગે; એટલું જ નહીં, ભાલણના દશમસ્કંધ અન્તર્ગત ‘રુદ્ધિમણી વિવાહ’^{૩૧}, ‘સતભામા આખ્યાન’^{૩૨}, ‘ઓખાહરણ’^{૩૩} અને ‘સુદામાચરિત્ર’^{૩૪} એ ચાર કથાનકની પ્રસ્તુતિ તો આખ્યાન જેવી જ છે. એમાંય પહેલી બે કૃતિમાં તો સ્વતંત્ર મંગલાચરણ અને ફલશ્રુતિ પણ આપવામાં આવી છે.

ભાલણના દશમસ્કંધમાં રુદ્ધિમણીવિવાહ કરતાં સતભામાનું વિવાહવર્ણન ચઢિયાતું છે. કવિ સતભામા આખ્યાન લખવા પાછળનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરતાં લખે છે :

પહેલું જે પરણ્યા રુદ્ધિમણી, રાક્ષસવિવાહ કીધો,
શૂર સર્વ દેખતાં શ્યામા હરણ કરી જશ લીધો.
વરઘડ ન જમ્યા ગોરવ ન હવો, કોઈ ન પહોંચી ખાંત,

કન્યા કુલની સુંદર આવી મન માને એકાંત
 ગુરુ બ્રાહ્મણ પૂજા નવ પામ્યા, કૌતિક કુલ આચાર,
 રુકિમણીને વિવાહે, સંતોષાણો નહીં પરિવાર
 તે માટે વિવાહ વિસ્તારે, સતભામાનો ભાખું,
 સાથેથી સંક્ષેપ માત્રમાં જાંબુવતીનો દાખું.^{૩૫}

*

ભાલણના દશમસ્કંધ અન્તર્ગત ‘ઓખાહરણ’ અને ‘સુદામાચરિત્ર’ પણ મળે છે. આ બંને વિશે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો વધુ જાણીતાં છે. પ્રેમાનંદનાં એ આખ્યાનોના લગભગ બધા જ સંકેત ભાલણની રચનામાં પણ છે; પરંતુ ભાલણ એ રસસ્થાનોને ખીલવતા નથી. આ રચનાઓ દશમસ્કંધના ભાગ રૂપે હોઈ કવિને કથાવિસ્તાર નહીં, કથાલાઘવ અભિપ્રેત હશે. છતાં ભાલણનું કથાકથન રસવાહી જરૂર છે. ‘ઓખાહરણ’માં તો ક્યાંક પ્રેમાનંદની પહોંચનું હાસ્યાલેખન પણ છે :

સ્વામી એક બે જો પુત્ર હોયે, શત સહસ્રની સંખ્યા નહીં,
 તો તમને કયમ સાંભરે જે અનિરુદ્ધ તો ગયો છે ક્યહીં.

તારે મંદિર કેટલાં ને કેટલાં તારે તન હો,
 કો’ની શુધ જોતા નથી, મુઓ-જીવતો ભગવન હો.^{૩૬}

એ જ રીતે, ભાલણ સુદામાની અવઢવભરી મન:સ્થિતિનું જે નિરૂપણ દશમસ્કંધમાં કરે છે તે પણ પ્રેમાનંદના ‘સુદામાચરિત્ર’માં વિસ્તરે છે. કેટલાય પંક્તિખંડો અને શબ્દો પણ બંનેમાં સમાન છે. આખ્યાનકવિતાની પ્રવાહી પરંપરામાં એ સ્વાભાવિક છે. આમ, ભાલણનો દશમસ્કંધ ભાવવર્ણન અને કથાકથન બંને જાળવે છે પણ કથાકથન કરતાં ભાવવર્ણન વધુ પ્રભાવક છે. એ જ પદકવિ ભાલણની સિદ્ધિ છે.

*

આખ્યાનકવિ ભાલણ પાસેથી બીજી છ-સાત કૃતિઓ મળે છે. ૧. મામકી આખ્યાન^{૩૭} ૨. મૃગી આખ્યાન^{૩૮}, ૩. ચંડી આખ્યાન^{૩૯} ૪. જાલંધર આખ્યાન^{૪૦} ૫. ધ્રુવાખ્યાન^{૪૧} અને ૬. નળાખ્યાન.^{૪૨} એમાં શિવભીલડીસંવાદ^{૪૩} પણ ઉમેરી શકાય. ભાલણે જે કથનાત્મક પદમાલા ને સળંગબંધના આખ્યાન સાથે પહેલી વાર મુખબંધ ને ઢાલવાળા, પદથી કડવા તરફ ગતિ કરતાં આખ્યાનસ્વરૂપને ઘડ્યું, ખીલવ્યું ને આટઆટલાં આખ્યાનો દ્વારા મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં સુદૃઢ કર્યું. એના આ સ્વરૂપપ્રદાનને લીધે ભાલણ આખ્યાનના પિતા કહેવાય છે.

ભાલણના આખ્યાનવિષય પણ આગવા છે. આખ્યાન માટે એમણે પસંદ કરેલાં કથાનક પર બહુ થોડા કવિઓએ આખ્યાન લખ્યાં છે, કાં તો કોઈએ લખ્યાં નથી. જેમ કે મામકી આખ્યાન બીજા કોઈ કવિએ લખ્યું નથી. ચંડી આખ્યાન, મૃગી આખ્યાન, જાલંધર આખ્યાન જેવી કૃતિઓ પણ બેચાર કવિઓ પૂરતી સીમિત રહે છે. માત્ર ધ્રુવાખ્યાન ને નળાખ્યાનની મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં સમૃદ્ધ પરંપરા છે.

મહાભારતના નલોપાખ્યાનની કથા, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં થઈ ગુજરાતી આખ્યાન સુધી, અનેક પરિવર્તનો સમેત પહોંચે છે. આ નળવિષયક કૃતિઓની સમૃદ્ધ પરંપરામાં જૈન કવિઓનો મોટો ફાળો છે; પણ ગુજરાતીમાં નળનું આખ્યાન લખનાર ભાલણ પહેલા કવિ છે. ‘ગુજર ભાખાએ નલરાજના ગુણ મનોહર ગાઊં.’^{૪૪} એ પંક્તિ પ્રમાણે ભાલણનું નળાખ્યાન ખરેખર મનોહર ગુણ ધરાવતી કૃતિ છે.

ભાલણના નળાખ્યાનના ત્રણ કથાસ્રોત છે. મહાભારતના વનપર્વમાં આવતું નલોપાખ્યાન ઉપરાંત શ્રીહર્ષનું નૈષધીયચરિતમ્ મહાકાવ્ય અને ત્રિવિક્રમકવિનું નલચંપૂ. કવિ આરંભમાં જ આ ત્રણેનો નિર્દેશ કરે છે : ‘નૈષધ ચંપૂ મહાભારતમાં કવિ કીરતિ અતિ લીધી, / કાલાને પ્રીછવા ભાલણે ભાખાએ એ કીધી.’^{૪૫}

ભાલણ આ પ્રસિદ્ધ, પૂર્વકૃતિઓનો નળાખ્યાનમાં આધાર લે છે ને સાથે સાથે મૌલિક કવિપ્રતિભાના ચમકારા પણ અવારનવાર દાખવે છે. દમયંતીના વિરહવર્ણને વિપ્રલંભ શૃંગનિરૂપણમાં એનું કવિત્વ કેવું ઝળકી ઊઠે છે તે જુઓ :

ઈંદુ આવિ જઘનનિ એ અડિ છિ નીલજ થઈ,
કલંકી શું કરિ નહીં જે લાજ તું તારી ગઈ.

પુષ્પ-શર એ કામનાં તે, સખી, શાહાનિ પાથરિ,
બાણશય્યા પુઢીઈ તે શર્મ, કહુ કિંહાથી કરી.

અંગથી આ ચંદન ધૂઓ, દેહ માહરાનિ કસિ,
પ્રત્યક્ષ જુઓ પારખું વિષધર જેણિ બહુ વશિ.

ગાન વેણુ ગમિ નહીં જુ મનથી માહે નવ ટલિ,
સઘલીઈ એ સુખ કરિ જુ નલ રાજા આવી મલિ.

ઘિરિ ન રમિ, વન ન ગમિ, સૂની ચાલિ લડથડિ,
વિરહિ પાડી વામ નયણી પુષ્પશય્યાઈ પરિ.^{૪૬}

આવી સંસ્કૃતપ્રીતિની સમાંતરે ભાલણની ગુજરાતીપ્રીતિ પણ, નળાખ્યાનની ગેય દેશીઓમાં, દેખાય. દમયંતીના જ વિપ્રલંભનું આલેખન કરતી આ દેશી જુઓ :

આહવી વેલાં કહુનિ ન પરિ માનુષનિ ભવિ આવી,
હે રે વિધાતા ! ઈમ કાં પીડિ ઉત્તમ દેહડી લાવી.
પ્રીઉડા આવું રે, મ્હનિ ભક્ષિ કરિ છિ વ્યાલ, મૂકાવું રે...

*

મુઆનું મનિ દુઃખ નથી રે, પ્રીઉજી તમો કાંહાં જાશું
હું હત તું કરું તાં સેવા, વાહાલા દુહલા થાશું
પ્રીઉડા આવું રે; મ્હનિ ભક્ષિ કરિ છિ વ્યાલ, મૂકાવું રે.^{૪૭}

આવી કેટલીક ગેયદેશીઓના આયોજન દ્વારા ભાલણનાં આખ્યાન પાઠ્યમાંથી

થોડાંક શ્રાવ્ય બનવા તરફ સરે છે. પ્રેમાનંદ સુધીમાં તો આ નિરૂપણકળા પૂરેપૂરી પાંગરે છે. જોકે ભાલણનું કોઈ આખ્યાન પ્રેમાનંદની રસકોટિએ પહોંચતું નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ભાલણ, (કદાચ) પ્રેમાનંદ જેવા, કૃતિની પ્રસ્તુતિ કરનારા આખ્યાનકાર નથી; પણ સંસ્કૃતની પુરાણ કથાસમૃદ્ધિને, મધ્યકાળની ગુજરાતીમાં સાચવી રાખનારા અનુવાદક - કવિ છે. એનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત ‘કાદંબરી’^{૪૯} છે.

જેમ બાણની ‘કાદંબરી’ કહેવાય તેમ ભાલણની ‘કાદંબરી’ પણ કહી શકાય. બાણની ‘કાદંબરી’ સંસ્કૃત ગદ્યકથા છે, જ્યારે ભાલણની ‘કાદંબરી’ આખ્યાનશૈલીની પદ્યકથા છે. બાણની ‘કાદંબરી’ આલંકારિક અભિવ્યક્તિ અને સમાસપ્રચુરભાષાને લીધે સંસ્કૃતસાહિત્યની એક વિલક્ષણ કૃતિ ગણાય છે. ભાલણ, બાણની ‘કાદંબરી’નાં આ બધાં જ દુર્ગમ ને દુર્બોધ સ્થાનોને શક્ય તેટલાં સુગમ ને સુબોધ બનાવે છે. ભાલણની ‘કાદંબરી’ને બાણ ભટ્ટની ‘કાદંબરી’નો અનુવાદ ગણીએ તો એ અનુવાદ પણ અસામાન્ય કોટિનો છે એમ સ્વીકારવું પડે. ભારતની બીજી કોઈ ભાષામાં ‘કાદંબરી’નું આવું કાવ્યમય રૂપાંતર, અને તેય મધ્યકાળમાં નહીં મળે.

હે વાચક ! તમે સંસ્કૃતજ્ઞાનના અભાવને લીધે બાણની ‘કાદંબરી’ વાંચી ન શકો અથવા તો છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાના ગુજરાતી અનુવાદનો પણ લાભ ન લઈ શકો તેમ હોય તો તમારે ભાલણની ‘કાદંબરી’ અવશ્ય વાંચવી જોઈએ. ‘કાદંબરી’ના ગુજરાતીકરણમાં ભાલણના રસિક-પંડિત વ્યક્તિત્વનો તમને પરિચય થશે; સાથે સાથે સંસ્કૃતના આકાશને ઝીલનાર અચ્છોદ સરોવર જેવી ગુજરાતીની પ્રહણશક્તિનો પણ ખ્યાલ આવશે. સોળમી સદીની ગુજરાતીનું આવું કાવ્યકાદું ઘડવામાં ભાલણનું ભાષાબળ કાંઈ નાનુંસૂનું ન ગણાય. એટલે જ કહી શકાય કે ભાલણે બીજી કોઈ કૃતિ લખી ન હોત ને એકમાત્ર ‘કાદંબરી’ને ગુજરાતી કરી હોત તોપણ એમની સાહિત્યસેવા સદાય અમૂલ્ય ગણાત.

જોકે ભાલણ પોતે ‘કાદંબરી’ માટે એવો કોઈ મોટો દાવો કરતા નથી. એ તો બાણનો મહિમા સ્વીકારે છે ને નમ્રતાપૂર્વક માત્ર એટલું કહે છે :

ભોજરાયનિ ભુવનિ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત બાણ,
કાદંબરી કથા કરી ઉત્તમ, પ્રીછિ જે અતિ જાણ.

અનેક ઉપમા કઠિણ, સંસ્કૃત ગદ્ય, પદ્ય ક્યહીએક,
સાહિત્ય સકલ તણી ચાતુરી, તેહમાંહાં રચી વિવેક.

અતિ પંડિત હુઈ તે પ્રીછિ, તેહનું નહીં ઉપાય,
મુગ્ધ રસિક સાંભલવા ઈચ્છિ, પણિ પ્રીછિ નવ જાય.

તેહનિ પ્રીછવા કારણિ કીધો ભાલણિ ભાષાબંધ;
સકલ ઉપમા કહી ન જાઈ, કિંચિત કથાસમંધ.^{૫૦}

માત્ર ‘કાદંબરી’ના અનુસર્જન વિશે જ નહીં, પોતાના સમગ્ર સાહિત્યલેખન માટે પણ કવિની ભાવક પાસે શી અપેક્ષા છે તે જાણવા, અંતમાં ભાલણની જ પંક્તિઓ

ઉત્તરું :

ખલ જોવાને જાણે દોષ,
કવિ કા'વ્યા માટે મન રોષ;
મર્મ મન કેરો જે લહે,
સાધઉ હોય તે તો ગુણ ગ્રહે.^{૫૧}

પાઠટીપ

૧. 'દશમસ્કંધ'-૧ પ્રેમાનંદકૃત, કડવું : ૫૩, પૃ. ૧૭૧
૨. પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ-૧, 'સુદામાચરિત્ર', કડવું : ૧૧, પૃ. ૨૮૮
૩. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૧, 'રામબાલચરિતનાં પદો', પૃ. ૫૭-૮૬
- ૪-૫. એ જ, પૃ. ૫૭-૫૮
૬. રામચરિતમાનસ, બાલકાણ્ડ, પૃ. ૧૧૬
૭. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૧, ૫૬-૪, પૃ. ૫૯
૮. એ જ, ૫૬-૫, પૃ. ૬૦
૯. એ જ, ૫૬-૧૦, પૃ. ૬૩
૧૦. એ જ, ૫૬-૧૧, પૃ. ૬૪
૧૧. એ જ, ૫૬-૧૬, પૃ. ૬૬
- ૧૨-૧૩. એ જ, ૫૬-૧૭, પૃ. ૬૭
૧૪. એ જ ૫૬-૧૨, પૃ. ૬૪
૧૫. એ જ, ૫૬-૨૨, પૃ. ૭૦
૧૬. નરસિંહ પદમાલા, ૫૬-૬૦, પૃ. ૬૨
૧૭. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૧, પૃ. ૭૯
૧૮. એ જ, કડવું-૩, પૃ. ૨૯
૨૦. એ જ, કડવાં ૮-૧૦, પૃ. ૩૪-૩૭
૨૧. એ જ, કડવું-૭, પૃ. ૩
૨૨. એ જ, કૃષ્ણચરિત્રનાં પદો, પૃ. ૧૦૧-૨૫૮
૨૩. એ જ, ૫૬-૩, પૃ. ૧૦૨
૨૪. એ જ, ૫૬-૧૧૯, પૃ. ૧૮૮
૨૫. એ જ, ૫૬-૧૪, પૃ. ૧૦૯
૨૬. એ જ, ૫૬-૭૯, પૃ. ૧૫૫
૨૭. એ જ, ૫૬-૫૯, પૃ. ૧૩૭
૨૮. એ જ, ૫૬-૧૪૪, ૧૪૫, પૃ. ૨૦૩-૨૦૫
૨૯. એ જ, ૫૬-૧૨૭, પૃ. ૧૯૩
૩૦. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૩, પૃ. ૧૩૧-૪૦૦

૩૧. એ જ, પદ/કડવાં ૩૨૬ થી ૩૪૧, પૃ. ૨૪૩-૨૬૪
૩૨. એ જ, પદ/કડવાં ૩૪૭ થી ૩૬૬, પૃ. ૨૬૮-૨૮૧
૩૩. એ જ, પદ/કડવાં ૩૮૭ થી ૪૧૪, પૃ. ૩૧૨-૩૨૫
૩૪. એ જ, પદ/કડવાં ૪૫૮ થી ૪૬૮, પૃ. ૩૬૬-૩૭૪
૩૫. એ જ, પદ/કડવું - ૩૪૭, પૃ. ૨૬૮
૩૬. એ જ, પદ/કડવું-૪૦૭, પૃ. ૩૨૦
૩૭. એ જ, પૃ. ૨૫-૬૯
૩૮. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ ખંડ : ૧-૨-૩ અંતર્ગત આ કૃતિ સમાવી નથી.
૩૯. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૩, પૃ. ૭૩-૧૨૧
૪૦. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૧, પૃ. ૨૭૩-૩૧૨
૪૧. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૩, પૃ. ૩૯-૬૯
૪૨. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૨, પૃ. ૪૩-૧૧૯
૪૩. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૧, પૃ. ૨૬૫-૨૭૦
૪૪. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ ખંડ : ૨, નલાખ્યાન, કડવું-૧, પૃ. ૪૩
૪૫. એ જ, પૃ. ૪૩
૪૬. એ જ, કડવું-૮, કડી ૧૬-૨૦, પૃ. ૫૩
૪૭. એ જ, કડવું-૧૭, કડી ૭,૯, પૃ. ૮૪
૪૮. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૨, કાદંબરી, પૃ. ૨૨૯-૫૩૬
૪૯. કાદંબરી, પૂર્વભાગ-ઉત્તરભાગ, અનુવાદક : પંડ્યા છગનલાલ હરિલાલ
૫૦. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૨, કાદંબરી કડવું-૧, કડી ૨-૫, પૃ. ૨૨૯
૫૧. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ, ખંડ : ૩, દશમસ્કંધ આખ્યાન, પદ/કડવું-૩૬૬, કડી-૧૬, પૃ. ૨૯૧

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૧. કાદંબરી, (બાણભટ્ટ વિરચિત) પૂર્વભાગ અને ઉત્તર ભાગ, અનુ. પંડ્યા છગનલાલ હરિલાલ, પ્રધાન સં. ડૉ. ગૌતમ પટેલ, સં. ડૉ. હર્ષદેવ માધવ, શ્રી સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ઈ. ૨૦૦૦
૨. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ખંડ : ૧, મધ્યકાળ, મુખ્ય સં. જયંત કોઠારી, જયંત ગાડીત, સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, સહ સંપા. રમણ સોની, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૮૯
૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ગ્રંથ : ૨, ખંડ : ૧, સં. ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય, બી.આ., શોધન-સંપાદન રમણ સોની, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ઈ. ૨૦૦૩

૪. દશમસ્કંધ-૧ (પ્રેમાનંદકૃત), સં. ઉમાશંકર જોશી અને હરિવલ્લભ ભાયાણી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૬૬
૫. નરસિંહ પદમાલા, સં. જયંત કોઠારી, સહાયક સં. દર્શના ધોળકિયા, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૯૭
૬. પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ-૧, સં. ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૮૮
૭. ભાલણકૃત નલાપ્યાન, સં. કે. કા. શાસ્ત્રી, પ્ર. ગુજરાતી વિભાગ, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, ત્રી.આ. ઈ. ૧૯૭૫
૮. ભાલણની કાવ્યકૃતિઓ ખંડ : ૧-૨-૩, સં. ડૉ. બળવંત જાની, પ્ર. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ઈ. ૨૦૦૭
૯. રામચરિતમાનસ, ગોસ્વામી તુલસીદાસ વિરચિત, પ્ર. સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, ઈ. ૧૯૫૩.

ક્યાં જશે ?

મોરને છોડીને ટહુકા ક્યાં જશે ?
 આ ધરાથી દૂર દરિયા ક્યાં જશે ?
 શ્વાસના સામીપ્યમાં તો કુંક છે,
 શબ્દથી અકબંધ રેખા ક્યાં જશે ?
 ક્ષુબ્ધ ઘટના ચોતરફથી ધૂધવે
 હાથમાં મહેંદીની છાયા ક્યાં જશે ?
 હું પરિચિત ભીતમાં ડૂબી શકું,
 ભાગ્યના ખંડેર પડઘા ક્યાં જશે ?
 લ્યો, હકીકત ધૂળમાં છુપાઈ ગઈ,
 પારદર્શક શ્વેત પગલાં ક્યાં જશે ?

— દિલીપ મોદી

‘વહીવટ’ ખરો પણ ‘જાહેર’ નહીં, ‘અંગત’

હરિકૃષ્ણ પાઠક

શ્રી ડંકેશ ઓઝાએ ‘જાહેર વહીવટ’ શીર્ષક ધરાવતું પુસ્તક લખ્યું છે તે જાણીને મને કૌતુક, જિજ્ઞાસા અને આનંદ એવી ત્રિવિધ લાગણી થયેલી. પણ જ્યારે તેમાંથી પસાર થયો ત્યારે લાગ્યું કે પુસ્તકનું શીર્ષક ભળતું કે છેતરામણું અપાયું છે.

આ પુસ્તકનું આયોજન જ કંઈક વિલક્ષણ છે. ૨૪ જેટલાં પ્રકરણો, વિશેષ તો પોતાના અનુભવો અને અભિપ્રાયો—ટીકાટિપ્પણ ધરાવતા લેખો રૂપે મળે છે. ‘અવકાશ-પૂરકો’ રૂપે ‘બોક્ષમાં મુકાયેલી વાનગી પણ તેઓ જ્યાં સંડોવાયા હોય કે સંડોવણી વહોરી લીધી હોય તેવી ઘટનાઓથી સુશોભિત છે !

પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક છે - ‘ઊતર્યો અમલદાર કોડીનો?’ અહીં જે પ્રશ્નાર્થ છે તેના ઉત્તર રૂપે પોતે જ જણાવે છે -

‘આજે પણ સાચા કામ માટે હું સચિવાલયમાં જાઉં છું કે જિલ્લામાં ફોન કરું છું તો મને સાચુકલો પ્રતિભાવ સાંપડે છે. વહેલામોડા સાચું કામ કરાવી પણ શકાય છે. વળી ખોટા કામમાં તો આપણે હાથ નાખતા જ નથી, એ નક્કી છે. ઉચ્ચ કક્ષાએ કામ કર્યું હોવાને કારણે આ પરિણામ મળતું હશે એવું ઘણા માને છે. પણ મારું માનવું એવું છે કે સાચી વાતને લાંબો સમય ઉવેખી શકાતી નથી. જો આપણું વજન ઉમેરીએ તો...’
(P. 12)

સ્પષ્ટ છે કે નિવૃત્તિ પછી પણ પોતે ‘કોડીના’ નથી પણ ‘વજનદાર’ છે એટલું જ એમને કહેવું છે ! બાકી, એકંદરે વહીવટીતંત્ર વિશેનો એમનો અભિપ્રાય બહુ ઊંચો નથી.

પોતે પ્રથમ વાર સરકારમાં પ્રવેશ કેવી રીતે કર્યો તેની વાત પણ પૂરી નિખાલસતાથી કહી છે. સચિવાલયમાં સ્ટેનોગ્રાફરનાં બે જૂથ હતાં - દક્ષિણ ભારતીય અને ઉત્તર ભારતીય. ઉત્તર ભારતના કોલેજકાળના મિત્રના મોટાભાઈ માહિતી ખાતામાં હતા તેમના દ્વારા શિક્ષણ વિભાગના સિનિયર સ્ટેનોગ્રાફર (કે. એલ. સિંગ) નોન પી.એસ.સી. સ્ટેનોની એડહોક ભરતીના પરીક્ષક અને નિર્ણાયક હતા. પોતે ડિક્ટેશન બરાબર ન લઈ શક્યા, પરંતુ પેલા ઉત્તર ભારતીય મિત્ર ડંકેશભાઈની પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતા. તેથી તેમણે દબાણ કર્યું કે ‘ડંકેશકો બહુત જરૂરત હૈ, ઉસકો તો કિસી તરહસે લેના હી હૈ’ અને તેથી એ પરીક્ષકના ઘરમાં બેસીને પોતે પેપર સુધાર્યું ને એ રીતે તેમનો સચિવાલયમાં પ્રવેશ થયો. આ ઘટનાને કોઈ રીતે ‘જાહેર વહીવટ’ની ન કહી શકાય, એ ‘અંગત વહીવટ’ની હતી.

ઉપરની ઘટના બની તેના બીજા જ દિવસે સવારે મારા સાખપાડોશી સિંગભાઈએ મને કહેલું : પેલા તમારા મિત્ર છે ને ? પેલા ડી. એચ. ઓઝા, પેલા કવિ, તમને પાસ કરી દીધા ! - જોકે આ વાતનો ઉલ્લેખમાત્ર અત્યારે કરું છું. આ એડહોક પ્રવેશ બાદ ધોરણસરની કસોટીએ હંમેશ પાર ઊતર્યા છે.

ઉપરની ઘટનાના સંદર્ભમાં લેખકે 'ચાલુ ઈન્ટરવ્યૂએ ચિઢી?' એવા શીર્ષકની જે વાનગી 'બોક્ષ'માં મૂકી છે તે વાંચીએ-

'વિજિલન્સમાં ઉપસચિવ હતો ત્યારે વર્ગ-૪ના પટાવાળાની ભરતીની પ્રક્રિયા ચાલતી હતી. મારે ઉપસચિવ મહેકમ તરીકે અરજદારોમાંથી પસંદગી કરવાની હતી. હું ઈન્ટરવ્યૂમાં બેઠો હતો. મહેકમના સેક્શન અધિકારીને સાથે રાખ્યા હતાં. ચાલુ ઈન્ટરવ્યૂએ સેક્રેટરી સાહેબ તરફથી ચિઢી આવી. શક્ય છે તેમને પણ ઉપરથી કોઈની ભલામણ હોઈ શકે. મેં વાંચ્યા વિના જ જોઈને તે ફાડી નાખી. મેં મારી રીતે જે કરવાનું હતું તે કરીને પસંદગીનો રિપોર્ટ આપી દીધો. પરીક્ષા કે ઈન્ટરવ્યૂ જેવી બાબત સંભાળતા હોઈએ ત્યારે નિષ્ઠામાં ક્યાશ ન ચાલે. કોઈનામાં અન્યાયની લાગણી ઊભી થાય તો આપણી આખી પ્રક્રિયાને ડાઘ લાગે. આખી નોકરી દરમિયાન જ્યારે પણ આવી કામગીરી કરવાની આવી ત્યારે કોઈ શેહ-શરમ વિના કામ કરવામાં ગૌરવ અનુભવ્યું. કામ ન સોંપાય તો ચાલે પણ સોંપાશે તો આ રીતે જ થશે.' (P. 97)

*

એક એવો વિલક્ષણ યોગ થયો કે જ્યારે મને મહેસૂલ વિભાગની 'મ' શાખામાં સેક્શન અધિકારી તરીકે બઢતી મળી ત્યારે ડંકેશભાઈ પણ ત્યાં અંગ્રેજી સ્ટેનો તરીકે નિમાયેલા. એ વર્ષ ૧૯૭૬-૭૭નું હતું... બીજા, સિનિયર સેક્શન અધિકારી હતા શ્રી ઈબ્રાહીમભાઈ પટેલ. પ્રમાણિક, હોશિયાર, સન્નિષ્ઠ અને આનંદી. ડંકેશભાઈએ પુસ્તકનું પેટાશીર્ષક આપ્યું છે : 'રસપ્રદ વાતોનું અનુભવવિશ્વ', પરંતુ પોતે કરીને એવો કોઈ ખાસ પ્રસંગ કે ઘટનાની વાત નથી કરી. 'મ' શાખામાં મહેસૂલ સંવર્ગના વર્ગ-૧ અને ૨ના અધિકારીઓ સામેની ખાતાકીય તપાસની કામગીરી થતી. ડંકેશભાઈએ તે સમયે સીધી ભરતીના સેક્શન અધિકારીની જગા માટે પરીક્ષા આપેલી. શાખાની પ્રથા એવી હતી કે જેમની સામે તપાસ કે શિક્ષાની કમગીરી ચાલતી હોય તેમના નામનાં કાર્ડ બનાવી અંગ્રેજી આલ્ફાબેટ પ્રાણે ગોઠવીને રાખીએ અને દરેક કાર્ડમાં ફાઈલ નંબર, તપાસની બાબત અને તે કયા તબક્કે છે તેની વિગતો ટાંકતા રહીએ. વિભાગની મહેકમ શાખાને કોઈને બઢતી આપવી હોય, સિલેક્ટ-લિસ્ટમાં નામ ભરવાનું હોય, સંવેદનશીલ જગ્યાએ નિમણૂક કરવાની હોય ત્યારે એમને પૂછે કે આમાં કશું છે કે કેમ - અમે જો વિગત હોય તો આપીએ અને મહેકમ શાખા પોતાનું કામ કરે. આમાં થયું એવું કે ડંકેશભાઈ સાથે જ પરીક્ષા આપનર તેમનો એક સહઉમેદવાર-જેની અટક શાહ કે શેહ હતી તે અવારનવાર મળવા આવે. તેની વાતનો સૂર એક જ રહેતો : જો પાસ થઈ ગયા, જો કોઈ સારી જગા મળી જાય તો પછી બખ્ખાં જ બખ્ખાં છે !

એક વાર તેના ગયા પછી ઈબ્રાહીમભાઈએ કહ્યું : આ ભાઈનું કાર્ડ અત્યારથી જ

બનાવી રાખીએ ! આવી ઘણી રમૂજો થતી પરંતુ આ પુસ્તકમાં તેનો લગભગ અભાવ છે. ડંકેશભાઈએ કયા અનુભવોને રસપ્રદ કહ્યા છે તે અંગે તેઓ જ કહી શકે. બાકી દરેક વાચક આમાંથી પોતાને રસપ્રદ લાગે તેવું શોધી શકે. (P. 29-30). કશુંક કરી નાખવાની ધખના. મને લાગે છે કે ડંકેશભાઈના ચિત્તમાં નિસબત અને વાદ-વિવાદ વધારે જગા રોકે છે તેથી હળવી પળો સચવાતી નથી. બાકી હાસ્ય-રમૂજની ઝીણામાં ઝીણી ક્ષણ માણતાં મેં તેમને જોયા છે. તેમનાં રસ-રુચિ ઊંચાં છે. ‘બ્રાહ્મચારના મારા અનુભવો’ એ શીર્ષક નીચે એમણે એવું નિરીક્ષણ કર્યું છે કે ‘આપણે ઘણી વાર ગરીબીને બ્રાહ્મચાર સાથે જોડીએ છીએ. ખરેખર બ્રાહ્મચારને માણસની વૃત્તિ સાથે સંબંધ છે. તેના સંસ્કાર સાથે સંબંધ છે. વ્યક્તિની મૂલ્યો પ્રત્યેની આસ્થા સાથે સંબંધ છે.’

તેમણે જે પ્રસંગો ટાંક્યા છે તેમાંના એકમાં કોઈ મુલાકાતીએ પટાવાળા સાથે રૂ. ૫૦૦/- કવરમાં મોકલ્યા. જે તે વ્યક્તિને બોલાવવા તેમણે પટાવાળાને પાછળ દોડાવ્યો પણ પેલો જણ તો ચાલી ગયેલો તેથી તેમણે તે કવર તેમના મંત્રીથી વિપુલભાઈને સોંપી દીધું.

બીજા કિસ્સામાં તેઓ શ્રી આઈ. કે. જાડેજાના અંગત સચિવ હતા ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનું કામ થઈ ગયું હોવાની ખુશાલી રૂપે ડ્રોઅરનું ખાનું ખેંચીને રૂપિયાની થોકડી મૂકવા કરે છે. ડંકેશભાઈ તેને ગુસ્સે કરીને રકે છે, બેસાડી દે છે પછી લખે છે, ‘રાજકોટના વિજય રૂપાણીની ભલામણથી તે આવતા હતા એટલે એમને પણ બોલાવ્યા અને અમે ત્રણે મંત્રીશ્રીની ચેમ્બરમાં ભેગા થયા. મારી રજૂઆત એટલી જ હતી કે આને હું મારું અપમાન ગણું છું, ને આવું અપમાન થવાનું હોય તો મારે અહીં કામ કરવું નથી. મેં પૈસા મંત્રીશ્રીને સોંપી દીધા ને મારા પક્ષે વાત પૂરી થઈ.’ (P. 33-34)

ગાંધીનગરમાં કોતરોની વચ્ચે સંસ્કૃતિકુંજનું સર્જન કરનાર કલાપ્રેમી મહિલા અધિકારી સુશ્રી સ્વતંત્રકૌર સેબો સાથે કામ કરવાના પ્રસંગે પણ સંઘર્ષ થવા અંગેનો પ્રસંગ ટાંકે છે તેમાં કોઈ મહત્ત્વની બાબતની પોતે મૂકેલી નોંધ અર્ધી વાંચીને જ મેડમ ગુસ્સે થઈ ગયાં ને ડંકેશભાઈ કહી નાખે છે, ‘I am not prepared to listen further... અને ‘What do you mean ?’ એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે, ‘I mean what I say.’ (P. 65). બીજા એક કિસ્સામાં સનદી અધિકારી-અધિક મુખ્યસચિવ રશ્મિબહેન શ્રોફ લિફ્ટમાં પોતાના ફ્લોર પર જવા લાઈનમાં ઊભાં નથી રહેતાં તો ડંકેશભાઈ તેમને અંગ્રેજીમાં પોસ્ટકાર્ડ લખીને બીજે-ત્રીજે દિવસે લાઈનમાં ઊભાં રહેતાં કરી દે છે. તે છતાં પોતાના વિરુદ્ધ કંઈ ન થયું તે વાત ઘૂંટીને કહે છે. અલબત્ત તે વખતે તેઓ પોતે માત્ર સેક્શન અધિકારી હતા તેથી આ પ્રારંભનો તોર-તરીકો હોઈ શકે. ગુજરાતી હોવા છતાં પોતાનું અંગ્રેજી સારું છે અને પોતે અંગ્રેજીમાં કરેલ નોંધમાં ‘The applicant seeks redressal of his grivences’ લખે છે. કમિશનરની કક્ષાના અધિકારી શિવરાજ સાહેબ નોંધ મંજૂર કરવા સાથે હાંસિયામાં લખે છે, ‘redress itself is noun. redressalની જરૂર નથી. તો પોતે ડિક્શનરી લઈને સાહેબને દેખાડવા પહોંચી જાય છે. ડિક્શનરી તો સાહેબ પાસે પણ છે, અને હકીકત એ કે બંને સાચા છે. પરંતુ સાહેબે ડંકેશભાઈની વાત

ન સ્વીકારી તેનો તેમને વસવસો રહ્યો ! (P. 65)

આવું ને આવું કરતા રહેતા છતાં પોતાના ૧૦-૧૧ વર્ષના ખાનગી હેવાલમાં પોતાને Outstandingની કક્ષા (Grading) મળેલ છે તેવી મધુર કલ્પના તેમણે કરી લાગે છે. જ્યારે તેમને નોમિનેટેડ IASમાં જવા પોતે તૈયાર છે કે કેમ તેનું પુછાણ થયું ત્યારે તેમણે આવું તારણ કાઢ્યું. (P. 65). વિપરીત નોંધ ન થાય ત્યાં સુધી જે તે વ્યક્તિને જાણ કરાતી નથી. આ સિલસિલામાં ડંકેશભાઈ જે વાત કહેવાનું કદાચ ભૂલી ગયા છે, ને તે વાતના સાક્ષી છે મિત્ર સનત ભટ્ટ તે અહીં કહેવાનું મને ગમશે. પત્રકારત્વ, કહો કે મીડિયા માટે તેમને ખાસ આકર્ષણ હતું. અંગ્રેજી દૈનિક ‘ટાઈમ્સ’ના પત્રકાર રાજીવ શાહનો પરિચય થયો અને વધારામાં કોઈ બેઠકમાં પીઠ પત્રકાર વાસુદેવ મહેતાએ પોતાનો પરિચય ‘પત્રકારત્વની ચાલતી બસમાં દોડીને ચડી ગયેલા’ તરીકે કરાવ્યો તેથી કે ગમે તે કારણે સરકારી નોકરી કરવી કે પત્રકારણમાં જવું તેવી તેમની અવઢવની ક્ષણે મેં તેમને ભારપૂર્વક કરેલું કે સરકાર તમારા માટે સારી છે. સરકારી સેવામાં બંધારણીય જોગવાઈઓ અને તેને અનુરૂપ જાહેર સેવાના કર્મચારીઓ માટે ઘડાયેલા કાયદાઓમાં ઘણું રક્ષણ મળે ને ઘણી સલામતી. પત્રકારત્વમાં તો અખબારના તંત્રી - જે હકીકતમાં ‘શેઠ’ હોય ને ગમે ત્યારે પાણીયું પકડાવી દે, અને ઉપર કહી તેવી હરકતો ન ચલાવી લે; તે સમજીને મેં તેમને કહેલું. તેઓ છેવટ સરકારમાં જ રહ્યા ને સુખી થયા તેનો મને આનંદ છે. ઝાઝી વાતે ગાડાં ભરાય એ ન્યાયે હવે જે કહેવા જેવી એક-બે વાતો છે તે ટૂંકમાં કહીશ.

૧. નોકરીની શરૂઆતમાં જ પોતાને કંટાળો આવવા લાગ્યો. પોતે જે કરી રહ્યા છે તે યોગ્ય છે? અને જે કરવાનું છે તે ન કરે તો શું થાય? - આવા પ્રશ્નો થયાનું જણાવે છે, પણ હકીકત એ છે કે તેમણે સરકારમાં પૂરાં ૨૮ વર્ષ સેવા આપી અને પાંચ નોશનલ ઈન્કીમેન્ટના લાભ સાથે તગડું પેન્શન મળવાની તકે નોકરી ‘સ્વેચ્છાએ’ છોડી- તેવું કહે છે. (P. 92). આર્થિક સધ્ધરતાને તેમણે હંમેશ મહત્ત્વની ગણી છે.

૨. ‘જનસત્તા’ દૈનિકમાં ૧૨-૧૧-૮૪ના રોજ જે ચર્ચાપત્ર પ્રગટ કર્યું અને જેના કારણે ખાતાકીય તપાસ ને શિક્ષા થઈ તે પત્ર માહિતી વિભાગના કર્મચારીએ ‘અપરસ’થી સરકારના ધ્યાન પર લાવ્યાનું કહે છે. જે કર્મચારી જ્યાં બેઠો હોય ને જે કરવાનું હોય તે કરે, તે સહજ છે. (P. 48)

૩. ‘હું IASમાં કેમ ન જોડાયો’ શીર્ષક હેઠળનું લખાણ પૂરું વાંચ્યો તો જ ખરી વાત સમજાય કે સચિવાલયનો, સંયુક્ત સચિવ કક્ષાનો કોઈ અધિકારી ‘કાકો મરીને ભત્રીજો’ થવાનું ક્યારેય પસંદ ન કરે. તેમણે એ જ કરેલું તેમાં કશી વશેકાઈ ન હતી. (P. 98)

૪. પુસ્તકને જેમ ભળતું શીર્ષક અપાયું છે તેમ અંદર પણ ક્યાંક થયું છે. ‘એક તરફ ચાર્જશીટ, બીજી તરફ સિલેક્શન’ હેઠળ ચોકઠામાં જે કંઈ લખ્યું છે તેમાં પણ એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે આ બંને ઘટના એક સાથે થઈ ન હતી. ઉપર જણાવેલ ચર્ચાપત્રને કારણે જે ચાર્જશીટ અપાયું, અને સજાયે થઈ તે સમયગાળો ૧૯૮૪ થી ૧૯૮૬નો હતો. સજા માફ થઈ તે છેક ૧૯૯૭માં, તેર વર્ષ બાદ; અને IASમાં જવા અંગે પૃચ્છા થઈ તે

છેક ૨૦૦૦ની સાલમાં; પરંતુ બધું એકસાથે થયાનું લાગે તેવું લખ્યું છે. (P. 103 અને P. 110).

૫. સજા થઈ અને માફ પણ થઈ તેની યોગ્યાયોગ્યતામાં ન જઈએ પરંતુ દેશને ખાતર ઈદિરાજીએ ખાલીસ્તાનીઓને ખાળવા ‘ઓપરેશન બ્લ્યૂસ્ટાર’ જેવું જોખમી પગલું ભર્યું, પરિણામે શહીદી વહોરી, અને પોતાના શાસનકાળમાં જ પાકિસ્તાનના બે ટુકડા કરી નાખ્યા, છતાં તેમણે બધું ખરાબ જ કર્યું છે તેવા પૂર્વગ્રહ સાથે અને ઈદિરાજીના પ્રશંસકોને ઝાડી નાખવાના બહાને જે ચર્ચાપત્રમાં ઈદિરાજીના હત્યા-અંત્યેષ્ટિના બારમા દિવસે ‘જનસત્તા’ અંકમાં જે લખ્યું તે વાંચતાં એમ કહેવું પડે કે ડંકેશભાઈએ આમ કરીને ઈદિરાજીનું બારમું-તેરમું એકસાથે ઊજવી નાખ્યું. (P.111-112).

એમનાં કેટલાંક અભિપ્રાયો, તારણો, વિધાનો પણ ગળે ઊતરે તેવાં નથી-

- ‘સચિવાલયમાં એવી એક માન્યતા કાયમ થઈ ગઈ છે કે પ્રધાનો ભ્રષ્ટાચાર કરે છે અને વિભાગોમાં ભ્રષ્ટાચાર થતો નથી. ૧૯૭૦ના દશક સુધી આમાં થોડું તથ્ય પણ હતું.’ જે લોકોએ આ સમયગાળો જોયો છે તે ભાગ્યે જ આ વિધાનને સ્વીકારે. (P.31).

- ‘નિવૃત્તિ પછી મારે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવા જવાનું થતું હોય છે. એન્જિનિયર થયેલા, એમ.ફાર્મ. થયેલા અને એમ.બી.એ. થયેલા યુવાનો જ્યારે પી.એસ.આઈ. થવા માટે આવા વર્ગમાં જોડાય છે ત્યારે સ્વાભાવિકપણે એમના આશયો શંકા પેદા કરનારા હોય છે.’ (P. 60). આપણા દેશમાં ભણેલા બેકારો માટે પરિસ્થિતિ એવી સર્જઈ છે કે નાની નોકરી માટે પણ ઊંચી પાત્રતા ધરાવતા યુવાનોને મથવું પડે. જે સ્થિતિને કરુણાથી જોવી જોઈએ, તેને શંકાથી જોવામાં ન્યાય ખરો ?

- ‘સામાન્ય રીતે સચિવાલયની નોકરી બિનબદલીપાત્ર હોય છે, પરંતુ સરકારને અનુકૂળ ન આવે ત્યારે અન્યત્ર સચિવાલયની બહાર સચિવાલયના અધિકારીઓને મૂકવામાં આવતા હોય છે. મારે આ રીતે સચિવાલયની બહાર કામ કરવાના થોડા પ્રસંગો સાંપડ્યા છે તેમાં સ્પીપા, તકેદારી આયોગ, સાહિત્ય અકાદમી અને આરોગ્ય કમિશનરની કચેરીમાં કામ કરવાનું થયું છે.’ (P. 56).

પ્રતિકૂળતાઓ શા કારણે સર્જઈ તેવું આપણે ન પૂછીએ, પરંતુ ‘સ્પીપા’ તો દૂઝણી ગાય ઠરી છે, અકાદમીમાં સામેથી માગીને ગયેલા અને ‘આરોગ્ય વિભાગમાં આરોગ્ય બગડ્યું’ (P. 36). તેવા અકાદ કિસ્સામાં અનુભવ સુખદ ન રહ્યો, પરંતુ વિવિધ પ્રકારે કામ કરવાનું થયું તેથી જાણકારી વધી તેવું તો તેમણે સ્વીકાર્યું જ છે. પોતે ક્યાંય ચિટકી રહેવા માગતા નથી તેવું કહે છે, પરંતુ અકાદમીમાંથી બદલી થઈ ત્યારે તે રોકવાના પ્રયત્નો કરેલા. અલબત્ત, અકાદમીમાં તેમણે સારી કામગીરી કરેલી તેની નોંધ લેવા સાથે કહેવું પડે કે જે તંત્રમાં કર્મચારીઓની અગ્રતાયાદી ન હતી, પસંદગીયાદી ન હતી ત્યાં કોઈને બઢતી અપાવવાના પ્રશ્ને થોડી ગફલત થઈ અને પછી વચલો માર્ગ શોધવો પડેલો. વિગતોમાં નથી જવું. આ પુસ્તકની મોટામાં મોટી મર્યાદા એ છે કે વિવિધ ઘટનાઓ સાથે જે સમય-સંદર્ભ આપવો જોઈએ તે નથી આપ્યો. માત્ર તેમની સામે જે શિક્ષાત્મક કાર્યવાહી થઈ તેમાં જ સરકારના ચાર્જશીટ, કોર્ટમાં કરેલી પિટિશનો અને

પોતે આપેલા ઉત્તરોની તારીખો જડે છે.

— ક્યારેક ન લખવા જેવુંયે લખી નાખે છે —

‘શરૂઆતમાં થોડો સમય પાંચ ઉપસચિવ કક્ષાના અધિકારીઓ વચ્ચે હું એક જ સ્ટેનો હતો અને મારી સ્થિતિ દ્રૌપદી જેવી હતી !’ (P.25).

ક્યારેક કોઈ અખબાર માટે લેખ લખતા હોય તેવા ફકરાઓ પણ આવી જાય છે, જેમાંથી કશો અર્થ કે અભિપ્રાય તારવી ન શકાય. વાંચીએ -

‘ત્રણેક દાયકાની સરકારી કામગીરીમાં મને ચોક્કસપણે સારા અધિકારીઓનો પરિચય થતો રહ્યો. સિનિયર અધિકારીઓ જાગ્રત નથી હોતા અને અસરકારક વલણ અખત્યાર નથી કરી શકતા ત્યારે પરિસ્થિતિ વધુ બગડતી હોય છે, એ વાત ખૂબ જ સાચી છે. મોટે ભાગે વહીવટમાં શિસ્ત નહીં પણ જીવદયા મંડળી ચલાવતા હો એવાં વલણોને કારણે જ આપણે અવદશામાં મુકાયા છીએ. જાહેર વહીવટી તંત્ર એવો શબ્દપ્રયોગ આપણે વારંવાર કરતા હોઈએ તો જાહેરજીવનનાં ઉત્તમોત્તમ વ્યક્તિત્વોની વાત આપણે કાને ધરવી જોઈએ. વરિષ્ઠ અધિકારીઓ તેમ કરવાને બદલે ઘણી બધી વખત પોતે જ સર્વજ્ઞ હોય એવા ખ્યાલમાં રાચતા હોય છે. પછી એમને અદાલતની કે મીડિયાની લપડાક પડે ત્યારે જાગતા હોય છે. જોકે એની નકારાત્મક અસરો પણ ઊભી થતી હોય છે. દૂધનો દાણો છાસ ફૂંકીને પીએ તેમ એ કોઈ સારો નિર્ણય કરતા પહેલાં દસ વાર વિચાર કરતો થઈ જાય છે...’

- પછી ઉમેરે છે. ‘આ તો અખિલાઈભર્યું દર્શન થયું...!’ (P.53).

*

હવે એક-બે ‘ચોકઠાં’ જોઈ લઈએ-

‘સરકારના સંયુક્ત સચિવ હોવું’ એવા શીર્ષક નીચે તેઓ નિવૃત્તિ બાદ ચાર વર્ષ પૂર્વોત્તરના રાજ્યોના પ્રવાસે ગયા ત્યારે આસામના ત્રિનસુખિયા સ્ટેશને પહોંચ્યાં ત્યાં કોઈક જૂથે બંધ જાહેર કરેલો અને ન મળે ટેક્સી, ન મળે કોઈ હોટેલ કે ધર્મશાળા. ત્યાંના કલેક્ટરનો સંપર્ક કર્યો ને પોતે ગુજરાતની સરકારના સંયુક્ત સચિવ તરીકેની ઓળખ આપી તો એવી સગવડ થઈ કે ગંતવ્યસ્થાને પહોંચી ગયા. જે હોદ્દો તેમણે સ્વેચ્છા છોડી દીધેલો તેનું ગૌરવ, મહિમા એમને સમજાયાં... (P.) આમ તો કશાથી પ્રભાવિત ન થનારનું તેમનું વ્યક્તિત્વ છે, છાપ છે — એ સંજોગોમાં એટલું જ કહેવાનું કે આ તો એક પ્રકારની બિરાદરીનું સહજ પરિણામ હતું. આવો અનુભવ હું જ્યારે માત્ર ઉપસચિવ હતો ત્યારે મને થયેલો...

*

‘પરિષદને રૂપિયા ૫૧,૦૦,૦૦૦/-’ એવા શીર્ષક નીચે જ્યારે તેઓ શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલાના અંગત સચિવ તરીકે હતા અને ‘બાપુ’ના સહાધ્યાયી વિનોદ ભટ્ટની મૈત્રીના પરિણામે સરકારે રૂ. ૫૧,૦૦,૦૦૦/-નું દાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને આપવાનું

કહ્યું તે સાથે જ પરિષદની 'ટોળી' આવી ચડી ત્યારે એ જ દિવસે ચેક લઈને જવાનું કહ્યું. આ માટે કન્ટિનજન્સી ફંડમાંથી એડવાન્સ લેવાની, હુકમો કરવાની અને ટ્રેઝરીમાંથી ચેક કઢાવવા સુધીની કામગીરી યુવા અને સાંસ્કૃતિક વિભાગના અધિકારી શ્રી સનત ભટ્ટે કરી પરંતુ ચેક-પ્રદાનના ફંક્શનમાં ન ગયા. તો ડેકેશભાઈ ફોટો-ફંક્શનથી દૂર રહ્યા. બંને અધિકારીઓના વિવેકની નોંધ લેવી રહી. (P.83).

'ચાર્જશીટનું ખેદજનક પ્રકરણ'- એ પુસ્તકનું છેલ્લું ગણાય તેવું ત્રેવીસમું પ્રકરણ છે જેમાં કબૂલ કરે છે કે, 'આખી ઘટનામાંથી મને બચાવ્યો હોય તો તે તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી શ્રી શંકરસિંહ વાઘેલાએ'... સજા થઈ ગયા બાદ એને રદ કરવી તે મુશ્કેલ બને, વળી ન્યાયની દેવડીએથી કશું ધાર્યું નહીં મળે તેવોયે એહસાસ થઈ ગયો છે તેથી લખે છે - 'ગિરીશભાઈ જેવા બાહોશ વકીલ પણ ક્યાંક કાચા પડ્યા, ક્યાંક ઊંઘતા ઝડપાયા એવું બન્યું. અલબત્ત તેમણે ફરી પ્રયાસો શરૂ કર્યા પણ પછી મારે લાંબું ચલાવવું ન હતું. આકસ્મિક મળી આવેલી તક જતી કરવી ન હતી' (P.89). આપણે જાણીએ છીએ કે 'બાપુ'નું શાસન પણ એક વર્ષ ને ત્રણ દિવસનું રહ્યું. અહીં જે અન્ય પ્રકરણો છે તે તદ્દન અંગત છે. 'વહીવટ' સાથે તેનો કશો સંબંધ નથી.

'ટેબલ ટેબલને ખેંચી ગયું'માં સહકર્મી ભારતીબહેન સાથેનો પરિચય જે લગ્નસંબંધમાં પરિણમ્યો તેની વાત છે. (P.79).

'હડતાલમાં ન જોડાવા બદલ હુમલો' - એ ઘટના વખોડી કાઢવા જેવી હતી.

'ધરમ કરતાં ધાડ પડી'માં કોઈને ઉછીનાં આપેલ નાણાં પરત ન મળ્યાની વાત. અને 'સચિવાલયની રિસેસ'માં તંત્રના સરેરાશ કાર્મચારીઓથી કંઈક જુદી પડતી જમાતની-મિત્રમંડળીની વાતો છે. તુઝકાબાજ પરિમલ જોષીપુરાએ પ્રશ્ન કરેલો - આ બધા સોળમી ઓગસ્ટે શું કરશે ? અમે પૂછ્યું કે એમ શાથી ? તો કહે : 'તે દિવસે અખબારો નહીં આવે !' છેલ્લે મને એક બદલાવ જોવા મળ્યો છે તેની વાત કરું.

અગાઉ ડેકેશભાઈ પોતાને વાંધાજનક કે અન્યાયકર્તા કે લોક વિરોધી એવું કશુંયે જડે તો આકરું ચર્ચાપત્ર લખે ને છેલ્લે સુધારા સૂચવે કે પછી ઉપદેશ આપે (પ્રથમ ચાર્જશીટનો ઉત્તર પણ એ પ્રકારનો છે) - પણ હવે કશી સકારાત્મક, વિધેયાત્મક બીના બને તો તેને આવકારે અને લોકો સમક્ષ મૂકવાનું કરે છે :

ગુજરાત જાહેરસેવા આયોગ-GPSCમાં આયોગના હાલના અધ્યક્ષ-અધિકારી શ્રી દિનેશ દાસાએ સકારાત્મકપણે તંત્રને કાર્યક્ષમ તથા પારદર્શક બનાવવા જે સુધારા કર્યા છે તેની પ્રશંસા કરતો લેખ ડેકેશભાઈએ 'નવનીત સમર્પણ'ના નવેમ્બર-૨૦૧૮ના અંકમાં પ્રગટ કર્યો છે. આ બદલાવને આપણે વધાવીએ અને આશા રાખીએ કે 'સ્પીપા'ની માફક તેમની શક્તિ અને સજ્જતાનો લાભ હવે GPSCને પણ મળે. અલબત્ત, આ પુસ્તકમાં 'જાહેર વહીવટ' અંગે કશું કહેવાયું નથી. પરંતુ છેલ્લે 'પાઘડીના છેડે' જે કહ્યું છે તેમાંથી ઉત્તર જડે છે. ડેકેશભાઈ જે શિક્ષણ આપે છે તેના વર્ગો ભરનારને તે બધું સારી રીતે શીખવા મળશે, અને ઉપયોગ પણ થશે. શુભેચ્છા.

‘કુસુમાખ્યાન’ – એક ઝલક | પ્રફુલ્લ મહેતા

મધુભાઈ અને કુસુમબહેનના ૬૫ વર્ષના સુમધુર પ્રસન્ન દામ્પત્યની આખરી સ્થિતિના બ્યાન સાથે ‘કુસુમાખ્યાન’નો પ્રારંભ થાય છે. એ અંતિમ સ્થિતિના ચિતાર સાથે સમગ્ર જીવનનો સુમધુર પટ આલેખાયેલ છે. એ બન્નેના ભિન્નભિન્ન આત્માઓના સુભગ સમન્વયની કથા સીધીસાદી સરલ ભાષામાં રજૂ થઈ છે.

એમનું દામ્પત્ય છેક સુધી લીલુંછમ હતું. દરરોજ સૂર્યના ઉદયથી શરૂ કરીને રાત્રિના અગિયાર વાગ્યા સુધી બન્નેની મીઠી ગોઠિ ચાલ્યા કરે. અલબત્ત વચ્ચેના ગાળામાં સંસારી ઘટનાઓનો ક્રમ છે.

૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ના રાત્રિના સાડાબાર વાગ્યે કુસુમબહેનની તબિયત બગડતાં ડોક્ટરને બોલાવવા સૂચન થયું અને મધુભાઈ આઘાતમાં સરી પડ્યા. એમને બચાવવા કશી ક્યાશ ન રાખી પરંતુ નિયતિ આગળ કોઈનું ચાલ્યું છે કે એમનું ચાલે ? એ સમયે મોટા ગજાનો M.D. ડોક્ટર પુત્ર અશોક અને પુત્રવધૂ દર્શના વિદેશ ગયેલાં અને પરિણીત પુત્રી પ્રીતિ મુંબઈ હોવાથી એમની અનુપસ્થિતિમાં ‘કુબા’ તરીકે સૌનાં માનીતાં-જાણીતાંએ મધુભાઈને એકલા છોડી પ્રભુના પ્યારા થઈ ગયાં. આ નાનકડી ઘટનાનું બ્યાન ભલભલા વાયકને હચમચાવી દે એવું છે :

‘આ આઘાતથી હું દિડ્મૂઠ બની ગયો. આંખમાં આંસુ નહિ. શૂન્યમનસ્ક થઈ ટગર ટગર જોયા કરું. ખરેખર કશું જોતો નહોતો. મારી સૂઝબૂઝ ખોઈ બેઠો હતો.’ (પૃ. ૧૮).

એ પછી અગ્નિસંસ્કાર અને અન્ય વિધિઓ થતી રહી પણ મધુભાઈ શૂન્યમનસ્કે જોતા રહેલા. બેસણામાં ચિરપરિચિતો આવીને આશ્વાસન આપતા રહેતા પરંતુ એમનું ચિત્ત તો અન્યત્ર હતું ને !!

સામાન્ય રીતે રહેણાંકના મકાનમાં ડ્રોઈંગરૂમનું મહત્ત્વ સવિશેષ હોય પણ ‘કુબા’ને મન એમનું મસમોટું અને સર્વશ્રેષ્ઠ રસોડું જ ડ્રોઈંગરૂમ સમાન હતું. એ મોટેભાગે રસોડામાં હોય. મધુભાઈએ એક વાર વાતવાતમાં કહેલું કે ‘તમે તો રસોડાનાં સામ્રાજી છો એટલે રસોડું આપને અતિ પ્રિય છે. આપનો મોટાભાગનો સમય રસોડામાં વ્યતીત થતો હોવાથી આપની ઉત્તરક્રિયા અહીં જ કરવાની ઈચ્છા છે.’ એટલે મધુભાઈની ઈચ્છા ઉત્તરક્રિયા રસોડામાં કરવાની હતી. પરંતુ ગોરમહારાજ અને પરિવારની ઈચ્છા કમ્પાઉન્ડમાં કરવાની હતી. મધુભાઈ વિવશ હતા પરંતુ કુબા અને મધુભાઈની ઈચ્છાની મદદે કમોસમી વરસાદ આવ્યો અને ઉત્તરક્રિયા રસોડામાં થઈ શકી :

‘મારો મૂગો અવાજ લક્ષમાં લેવાયો નહિ. ફલેટ નીચે કમ્પાઉન્ડમાં ઉત્તરક્રિયા માટે તૈયારી થઈ. પણ કુદરત કુબાની મદદે આવી. કમોસમનો વરસાદ પડ્યો. ઉત્તરક્રિયા કુબા અને મારી ઈચ્છા મુજબ રસોડામાં જ થઈ.’ (પૃ. ૨૧).

મધુભાઈ દૈવી સંકેતમાં માનતા નથી છતાં કંઈક Super Power છે એનો અહેસાસ

અનુભવ્યો એટલું જ નહીં, એ માર્ગે વિચારવા લાગ્યા એનો અછડતો નિર્દેશ આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર જોવા મળે છે :

ઉત્તરક્રિયા પછી પુત્ર અશોકે મને તેની સાથે બંગલામાં રહેવા અતિ આગ્રહ કર્યો. મારી ઈચ્છા ન હતી—વિવશ હતો ત્યાં ‘મને તીવ્ર અનુભૂતિ થઈ. સાક્ષાત્ કુબા મારી સામે ઊભાં !’ કહેવા લાગ્યાં, ‘તમે સાચેસાચ ત્યાં રહેવા જશો ?’ (પૃ. ૨૧).

૬૫ વર્ષના એમના મધુર દામ્પત્યની વાત લેખકે અહીં ત્રણ તબક્કામાં રસપૂર્વક નિરૂપી છે : (૧) લગ્ન પૂર્વેની વાત, (૨) પ્રભુતામાં પ્રવેશ કર્યો તેની વાત અને (૩) આર્ય સન્નારી પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા.

કુસુમબહેનનું મૂળ નામ હતું ‘ખુશમન’. પરંતુ એમની દેરાણીનું પણ એ જ નામ હોવાથી પરિવારે એમનું નામ ‘કુસુમ’ રાખેલું પરંતુ પાછળથી સૌના એ લાડકવાયા ‘કુબા’ બન્યાં.

લગ્ન પૂર્વેનું પ્રથમ ચરણ : મધુભાઈ શરૂઆતમાં ખાડિયામાં આવેલ ભારતી વિદ્યાલયમાં શિક્ષક હતા. લગ્નવય થઈ હોવા છતાં ઉંમરના પ્રમાણમાં લગ્નેચ્છા સુષુપ્ત હતી. એ ભલા અને નિશાળ ભલી. વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા. લગ્નનો વિચાર આવતો ન હતો પણ વડીલોએ કન્યાની શોધ શરૂ કરી. કુબા સાથે પસંદગી થઈ પણ લગ્ન વિશે કે વિવાહિતા વિશે રોમાન્સનો કોઈ ભાવ હતો જ નહિ અને સ્વભાવે ભીરુ. કોઈના લગ્ન-પ્રસંગે દૂરથી અવારનવાર તારામૈત્રક રચાય. ૭મી જૂન ૧૯૪૯માં લગ્નગ્રંથીથી જોડાયા. એની વાત કરતાં લખે છે :

‘હું ચોરીમાં કેવી રીતે ફેરા ફર્યો, લગ્ન ક્યારે કેમ પત્યાં તે લગભગ દિડ્મૂઠ અવસ્થામાં જોતો રહ્યો.’ (પૃ. ૨૮).

પ્રભુતામાં પ્રવેશ : કુબા ભણવામાં હોશિયાર. મેટ્રિકમાં પ્રથમ વર્ગ મળેલો અને ડોક્ટર બનવાની હોંશ. પણ માતાના અવસાનને કારણે ઘર સાચવવાની જવાબદારી આવતાં ડોક્ટર બનવાનું સ્વપ્ન રોળાયું... પરંતુ પુત્ર અશોક મોટા ગજાનો M.D. ડોક્ટર થતાં હૈયે ટાઢક થઈ. ‘કુબા’ ઘરના વટવ્યવહાર, રસોઈકલા ઉપરાંત અનેક બાબતમાં પાવરધાં હોવાથી સંસારવ્યવહારમાં નિષ્ણાત હતાં.

શિક્ષક તરીકે અલ્પ પગાર હોવા છતાં ખર્ચ માટે ક્યારેય ઉઘરાણી વિના સ્વમાનભેર સંસાર સરસ રીતે ચલાવતાં. એટલું જ નહીં, મધુભાઈને બી.એ. પછીના ઉચ્ચ અભ્યાસમાં પ્રોત્સાહન આપી પ્રાધ્યાપક બનવામાં સહાયભૂત બનેલ... એ જ રીતે કુબાને B.A. સુધી લઈ જવામાં મધુભાઈનો મોટો ફાળો.

કુબા એક આર્યસિન્નારી : ઈ.સ. ૧૯૫૨ પછીનો ગાળો બન્નેના દામ્પત્યમાં સુવર્ણકાળ બન્યો. મધુભાઈ કોલેજમાં અધ્યાપક બન્યા અને કુબાએ દીકરા અને દીકરીની ભેટ આપી. બન્નેના જીવનમાં જાણે નવું પરોઢ ઊગ્યું, અમારા ઘરમાં જાણે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો.

‘અમારા દામ્પત્યમાં ખુશીની લહેરો ઊઠી. કુસુમના મુખ પર નવું જ તેજ પ્રગટ્યું.

મારો ઉત્સાહ એકદમ વધી ગયો. મને નવું જોમ મળ્યું. થોડી ખુમારી પણ આવી.’ (પૃ.૩૬).

સાચે જ અશોક અને પ્રીતિના જન્મથી અમારી દામ્પત્યની પ્રેમસાંકળ વધુ દૃઢ થઈ. ઉમંગનું વાતાવરણ સર્જાયું. પરિવર્તનનો રાહ બદલાયો. અમારી જીવનરીતિમાંય ફેરફાર જણાયો. આર્થિક અને માનસિક સ્થિતિ સુધરવા માંડી. સ્કૂલશિક્ષકમાંથી પ્રાધ્યાપક બનતાં પ્રતિષ્ઠા વધી.

અમે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતાં હોવાથી અને એક રસોડે જમવાને પરિણામે સ્વતંત્રતામાં કાપ રહેતો. સમય જતાં અમે બન્ને ભાઈઓ અલગ પડ્યા અને મનગમતા મોટા આવાસમાં રહેવા ગયા. કુબાને કિશોરવયથી રસોઈનો ભારે શોખ અને હવે એ શોખ પૂરો કરવાની મોકળાશ મળી એ મારે માટે મનગમતી વાત બની :

‘મારી ભોજનની થાળીમાં કુસુમની સ્વાદિષ્ટ રસોઈનો અવનવો વૈભવ વરતાવા માંડ્યો. xxx મારો ફરસાણનો કોઈનેય નવાઈ લાગી જાય એવો શોખ. અઠવાડિયામાં ત્રણેક દિવસ તો ભજિયાં, પાતરાં, મૂઠિયાં કે એવું ફરસાણ હોય જ. કુસુમની હોંશ અને મારો શોખ બંને રળિયાત થઈ ગયાં.’ (પૃ.૩૮).

એમનો રસોઈનો શોખ દિન-પ્રતિદિન વધતો ગયો અને એનો લાભ જીવનભર અનેકોને મળતો રહ્યો. એમનો રસોડામાં લગાવ જોઈને મધુભાઈ એમને રસોડાની સમ્રાજી રાણી તરીકે નવાજતા.

કુબામાં સંસારી કાર્યોમાં સૂઝ, સમજ અને ધીરજ અપાર હતાં એટલું જ નહીં, એમણે મધુભાઈને ઉત્તમ અધ્યાપક, સંશોધક અને લેખક-પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે નામના મેળવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે તે જરીતે મધુભાઈએ પત્નીને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં પ્રોત્સાહન આપવામાં કશી ક્યાશ રાખી નથી. ‘હું, શાણી અને શકરાભાઈ’ની ‘ગુજરાત સમાચાર’ની કટારની પ્રસિદ્ધિમાં એમનો મૂલ્યવાન ફાળો છે. દૈનિક અને માસિકના છપાયેલા લેખોના Cutting કરીને ગ્રંથસ્થ કરવામાં, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ અને અન્ય લેખોના પ્રૂફ્સ જોવામાં, નકલ કરી આપવામાં તેમજ લેખન-કાર્યમાં સાચા અર્થમાં ભાગીદાર બનેલાં. એટલે જ એ નોંધે છે કે :

‘કુબાનો મારા પ્રત્યેક કાર્યમાં સતત સહયોગ રહેતો ત્યારે મને ‘કાર્યેષુ મંત્રી, ભોજયેષુ માતા’વાળો શ્લોક યાદ આવી જતો. સાચે જ મારા કાર્યમાં એ મંત્રીની ગરજ સારતાં અને ભોજનમાં તો એ માતા હતાં જ.’ (પૃ. ૭૯).

એ બન્નેની વિશેષતા એ હતી કે તેઓ બધાંની સાથે સુમેળ સાધીને રહેતાં. એ વિખવાદથી હંમેશ દૂર રહેતાં. એમના પરિચયમાં એકાદ વાર આવનાર ઘરનો માણસ બની જતો. સદ્ગતના બેસણામાં ઊમટેલી જનમેદની એની સાખ પૂરે છે.

એ બન્ને વચ્ચે કેટલીક બાબતે મતભેદ થતો પણ મનભેદ ક્યારેય નહીં. ‘અમારા જીવનમાં કડવાશ તો ક્યારેય થઈ નહોતી. કુબા કંઈ વિદુષી નહોતાં છતાં સંસારના પ્રશ્નોનું એમનું ખાસ્સું ભાન અને જ્ઞાન હતું.’ (પૃ.૬૯).

નિવૃત્તિ પછી અમે બન્ને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને રહેતાં હતાં. પણ પાછલી વયે કુબાનું શરીર હૃદયરોગ, નબળાં ફેફસાં, બી.પી., થાઈરોઈડ, ડાયાબિટીસ જેવા અનેક રોગોનું ભોગ બનેલું. એ બહારથી સ્વસ્થ જણાતાં કારણ કુબા ક્યારેય પોતાની અસ્વસ્થતા પ્રગટ કરતા નહિ. કુબાની તબિયત કથળતી જતી હતી. મધુભાઈ અને કુબા એકબીજા સાથે એટલાં બધાં વણાઈ ગયાં હતાં કે કુબા વિના રહેવાની કલ્પના જ કરી ન હતી.

‘અમારો સંસાર ડગુમગુ ગાડાની જેમ ચાલતો. હવે અમારી રથયાત્રા નહોતી રહી. હું પોતે શરીરે સ્વસ્થ હતો પણ કુબા રોગોથી ઘેરાયેલાં હતાં.’ (પૃ.૭૫).

કુબા શારીરિક અને માનસિક પછડાટો ખાતાં જીવતાં હતાં. એમને મરણની બીક નહોતી. એ પોતે પીડાઓ વચ્ચે પણ સ્વસ્થ જીવન જીવતાં. પરંતુ મધુભાઈ હચમચી ગયા હતા. કુબા વિનાનું જીવન કેવી રીતે જિવાશે એ વાત એમને કોરી ખાતી હતી :

‘મારી સ્થિતિ કુબા વિના, મા વિનાના બાળક જેવી હતી.’ (પૃ.૮૦).

મારી પરિસ્થિતિ જોઈ એ કહેતાં કે ‘તમે ગમે તેટલી ચિંતા કરો, પણ મોત આવવાનું હશે ત્યારે કોઈ ડોક્ટર કે અશોક પણ હાજર નહિ હોય.’ (પૃ. ૮૨).

અને અંતે એમની આગાહી સાચી પડી. એમને નોંધારા મૂકીને એ પરલોકના પ્રવાસે ચાલ્યાં ગયાં. તે હિંમતભેર સ્વમાનપૂર્વક જીવી ગયાં. એક આર્યનારીની જેમ મારી મર્યાદાઓની ટકોર કર્યા વિના મને હૃદયથી જીવનભર સાચવ્યો છે.

એમના નિધનથી હું સાચે જ ભાંગી પડ્યો હતો - છું. પરંતુ મારી દીકરી અને દીકરાએ મને સાચવી લીધો છે. અમારે મન એ અંબામાનો દિવ્ય અંશ હતાં.

૧૯મી સદીમાં સમાજસુધારક-લેખક સ્વ. મહીપતરામ નીલકંઠે એમનાં પત્નીની યાદમાં ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ લખ્યું હતું તે પછીનું એના જેવું આ ‘કુસુમાખ્યાન’ છે. પત્નીને લેખકે આપેલી આ હૃદયાંજલિ હૃદયસ્પર્શી છે.

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

યળવળ સામે નાટક, ભરત દવે, ૨૦૧૯, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮ + ૩૦૪, રૂ. ૪૫૦ સરદાર પટેલ એક વિરાટ વ્યક્તિત્વ દેવરાજ ચૌધરી, ૨૦૧૯, તરંગ પ્રકાશન, કમાલપુર, ૧૬ + ૧૪૮, રૂ. ૨૫૦ કથા-નવલકથા નરોત્તમ પલાણ, ૨૦૧૯, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦ કાશ્મીરનો ટૂંકો ઈતિહાસ સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ૨૦૧૯, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૪ + ૧૩૦, રૂ. ૧૩૦ કથાઓને ઉજાગર કરતી કહેવતો પોપટલાલ મંડલી, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૮+૧૮૦, રૂ. ૧૯૦.

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વર્ષ જાન્યુઆરી-૨૦૨૧થી ડિસેમ્બર-૨૦૨૩ સુધીના પ્રમુખની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ

પ્રમુખપદ માટે દરખાસ્ત મોકલવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૧-૯-૨૦૨૦	મંગળવાર
મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારોની સંમતિ મંગાવવાની તારીખ :	૦૫-૯-૨૦૨૦	શનિવાર
મતપત્રમાં નામ મૂકવાની ઉમેદવારે સંમતિ આપવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૧-૯-૨૦૨૦	શુક્રવાર
ઉમેદવારી પાછી ખેંચવાની તારીખ :	૧૬-૯-૨૦૨૦	બુધવાર
કાર્યાલયમાંથી મતપત્રો રવાના કરવાની તારીખ :	૧૮-૯-૨૦૨૦	શુક્રવાર
મતપત્રો પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૯-૧૦-૨૦૨૦	સોમવાર
મતગણતરી અને પરિણામ જાહેરાતની તારીખ :	૨૩-૧૦-૨૦૨૦	શુક્રવાર

- પ્રમુખપદ માટે પરિષદના બંધારણનો વિભાગ-૯ : કલમ-૫૦થી ૫૫ અન્વયે વિભાગ : ૯ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ના પ્રમુખ તથા વિભાગીય પ્રમુખો
- કલમ ૫૦ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ના પ્રમુખપદ માટે પરિષદના દસ આજીવન સભ્યો સંયુક્ત રીતે પોતાની પસંદગીનું એક નામ સૂચવી શકશે.
- કલમ ૫૧ પરિષદ અને સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર) ભરવાના ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ અગાઉ ચૂંટણી અધિકારી પરિષદ કાર્યાલય દ્વારા પરિષદના તમામ પ્રકારના સભ્યોને પરિપત્ર મોકલીને અથવા ‘પરબ’માં એ પરિપત્ર છાપીને પ્રમુખનું નામ સૂચવવાનું જણાવશે.
- કલમ ૫૨ આ પદ્ધતિએ સૂચવાયેલાં નામોવાળી વ્યક્તિઓને, પ્રમુખની ચૂંટણી માટેના મતપત્રકમાં તેમનું નામ સામેલ રાખવા બાબતની સંમતિ અંગે ચૂંટણી અધિકારી પુછાવશે અને જેમની સંમતિ આવી હશે તેમનું જ નામ મતપત્રકમાં સામેલ રખાશે.
- કલમ ૫૩ સંમેલન (અધિવેશન/જ્ઞાનસત્ર)ની તારીખના ઓછામાં ઓછા બે માસ પહેલાં પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ જાય એ રીતે ચૂંટણી સમિતિ આખો કાર્યક્રમ ગોઠવશે.
- કલમ ૫૪ કલમ ૫૧, ૫૨, ૫૩ પ્રમાણે પ્રમુખપદ માટે મળેલાં નામોને વર્ણાનુક્રમે ગોઠવીને ચૂંટણી અધિકારી મતપત્રક તૈયાર કરશે અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા વાર્ષિક સામાન્ય સભ્ય, નોંધાયેલા આજીવન સભ્ય, આજીવન સંસ્થા સભ્ય, દાતા સભ્ય તથા સંવર્ધક સભ્ય (જે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે થયેલા હશે)ને ટપાલ/સ્પીડ પોસ્ટથી મતપત્રક મોકલી આપશે.
- કલમ ૫૫ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં મત આપવા સંબંધમાં કઈ પદ્ધતિને અનુસરવું તેનો નિર્ણય મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે.

જાન્યુઆરી-૨૦૨૧થી ડિસેમ્બર-૨૦૨૩ માટે અમલમાં આવનાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની

મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ

મધ્યસ્થ સમિતિ માટે ઉમેદવારીપત્ર મેળવવાનો પ્રારંભ :	૧૭-૮-૨૦૨૦	સોમવાર
મધ્યસ્થ સમિતિ માટે ઉમેદવારીપત્ર ભરવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૨-૯-૨૦૨૦	શનિવાર
ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૬-૯-૨૦૨૦	બુધવાર
કાર્યાલયમાંથી મતપત્ર રવાના કરવાની તારીખ :	૧૯-૯-૨૦૨૦	શનિવાર
મતપત્ર પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ :	૧૯-૧૦-૨૦૨૦	સોમવાર
મતગણતરી અને પરિણામની તારીખ :	૨૫-૧૦-૨૦૨૦	રવિવાર

વિભાગ : ૩ પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ

કલમ ૫-અ પરિષદની નીતિવિષયક બાબતો અંગેનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે બનેલી મધ્યસ્થ સમિતિ કરશે :

- ક. પરિષદના જે તે સમયના પ્રમુખ
 ૧. જે-તે સંમેલનના પ્રમુખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તેમજ તેની કાર્યવાહક-મધ્યસ્થ સમિતિના પણ પ્રમુખ ગણાશે.
 ૨. કોઈ પણ કાર્યવાહી દરમિયાન નીતિનિયમોના અર્થઘટન અંગે પ્રમુખશ્રીનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.
 ૩. પ્રમુખની મુદત તેઓ પ્રમુખ તરીકેનો હોદ્દો સંભાળે ત્યારથી ત્રણ વર્ષની રહેશે.
- ખ. પરિષદે નિયુક્ત કરેલા સાતથી વધારે નહિ એટલા સન્માન્ય સભ્યો.
(નોંધ : આ સન્માન્ય સભ્યો નિયુક્ત કરવા માટે મધ્યસ્થ સમિતિ દ્વારા સૂચવાયેલાં નામોમાંથી વરણી કરવાનું કામ પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ, એક ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને વરાયેલા પ્રમુખની સમિતિ કરશે.)
- ગ. સતત ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા પરિષદના સામાન્ય સભ્યો તેમજ ચૂંટણીના ત્રણ વર્ષ પૂર્વે નોંધાયેલા આજીવન સભ્યોએ ચૂંટેલા ચાલીસ સભ્યો.

મધ્યસ્થ સમિતિ માટે પરિષદના બંધારણનો વિભાગ-૩ : કલમ-૮ અન્વયે

- કલમ ૮. કલમ-૫ની પેટાકલમો ગ, ચ, છ અને જ માં દર્શાવેલા મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યપદની ઉમેદવારી કરનારની યોગ્યતા નીચે મુજબની હોવી જોઈએ.
૧. તેણે ૨૧ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોય.
 ૨. ઉમેદવારી કરતાં અગાઉ સતત ત્રણ વર્ષ સુધી તે પરિષદના સભ્ય રહ્યા હોય અથવા ત્રણ વર્ષ પૂર્વે આજીવન સભ્ય થયા હોય.
 ૩. તેનું ઓછામાં ઓછું એક ગુજરાતી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું હોય અથવા પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સામયિકોમાં તેના ઓછામાં ઓછા દસ સંશોધન-વિવેચન લેખો પ્રસિદ્ધ થયા હોય અથવા દસ સર્જનાત્મક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થયેલી હોય.
 ૬. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તંત્રવાહકોમાં વધુ ને વધુ સાહિત્યકાર અને સાહિત્યસેવી સામેલ થાય તે દૃષ્ટિએ મધ્યસ્થ સમિતિના ચૂંટાયેલા ૪૦ સભ્યો ઉપરાંત બીજા ૫ સભ્યોની નિયુક્તિ નિવૃત્ત થતી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટણી થયા બાદ અને નવી મધ્યસ્થ સમિતિ કાર્યરત થાય તે પૂર્વે કરશે. આ માટે મહામંત્રી નિવૃત્ત થતી મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો પાસે છેલ્લી ચૂંટણીમાં ઊભા રહ્યા ન હોય તેવા અને સર્જન તથા સ્વાધ્યાય ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામગીરી ધરાવતા હોય તેવા સાહિત્યકારોનાં નામ મંગાવશે. મળેલાં નામોમાંથી કાર્યવાહક સમિતિ પાંચ સભ્યોની વરણી કરશે. આ ૫ સભ્યો મધ્યસ્થ સમિતિના નિમંત્રિત સભ્યો ગણાશે. (નિમંત્રિત સભ્યને ચર્ચામાં ભાગ લેવાનો અધિકાર રહેશે. મતાધિકાર રહેશે નહીં.)
 - ચ. દાતાઓના વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા ચાર સભ્યો
 - છ. સંવર્ધકોના વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા ચાર સભ્યો
 - જ. સભ્યસંસ્થા વિભાગમાંથી ચૂંટાયેલા પાંચ સભ્યો
નોંધ : ઉપર્યુક્ત સભ્ય સંસ્થાઓએ ચૂંટવાના મધ્યસ્થ સમિતિના પાંચ સભ્યોની જગ્યાઓ ઉપર એ જ સભ્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ઊભા રહી શકશે જે સંસ્થાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિને ઊભા રાખતી વખતે ફોટો, ઓળખપત્ર અને સહીનો નમૂનો મોકલ્યાં હશે. સંસ્થા વતી મતદાન કોણ કરશે તે અંગે ઠરાવ કરીને તેની જાણ કરવાની રહેશે.
(નોંધ : આ ત્રણેય (ચ, છ અને જ) વિભાગોમાં ઊભા રહેલા સભ્યોને પણ સમગ્ર મતદારો મત આપશે.)
 - ઝ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીઓ.
 - ટ. મધ્યસ્થ સમિતિ વધુમાં વધુ ચાર સભ્યો કો-ઓપ્ટ કરી શકશે.

જાન્યુઆરી-૨૦૨૧થી ડિસેમ્બર-૨૦૨૩ માટે અમલમાં આવનાર
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ

કાર્યવાહક સમિતિ માટે ઉમેદવારીપત્ર મેળવવાનો પ્રારંભ :	૨૭-૧૦-૨૦૨૦	મંગળવાર
કાર્યવાહક સમિતિ માટે ઉમેદવારીપત્ર ભરવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૭-૧૧-૨૦૨૦	શનિવાર
ઉમેદવારીપત્ર પાછું ખેંચવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૮-૧૧-૨૦૨૦	સોમવાર
કાર્યાલયમાંથી મતપત્ર રવાના કરવાની તારીખ :	૧૭-૧૧-૨૦૨૦	મંગળવાર
મતપત્ર પરિષદ કાર્યાલયે પરત પહોંચાડવાની છેલ્લી તારીખ :	૦૫-૧૨-૨૦૨૦	શનિવાર
મતગણતરી અને પરિણામ જાહેરાતની તારીખ :	૦૭-૧૨-૨૦૨૦	સોમવાર

મધ્યસ્થ સમિતિમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણીથી થનાર રચના

- (૧) ચૂંટાયેલા પ્રમુખ
- (૨) બે ઉપપ્રમુખ
- (૩) છ મંત્રીઓ આ પ્રમાણે રહેશે :
 ૧. મહામંત્રી
 ૨. પ્રકાશનમંત્રી
 ૩. પ્રસારમંત્રી
 ૪. વિકાસમંત્રી
 ૫. ગ્રંથાલયમંત્રી
 ૬. સ્વાધ્યાયપીઠ મંત્રી
- (૪) કોષાધ્યક્ષ
- (૫) સાત સામાન્ય સભ્યો

પ્રવીણ ત્રિવેદી (આઈ.એ.એસ. નિવૃત્ત)
ચૂંટણી અધિકારી

‘નોળવેલની મહેક’ વિષે

અભિજિત વ્યાસ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે કોરોનાના કપરા કાળ વચ્ચેના લોક ડાઉનના સમયમાં પરિષદની વેબસાઈટમાં ‘નોળવેલની મહેક’ મુકવાનું શરૂ કર્યું છે. જે દર મહિને પાશ્ચિમ રૂપે ૧૫ અને ૩૦ કે ૩૧ (મહિનાના છેલ્લા દિવસે) અપલોડ કરવામાં આવે છે.

માર્ચ પછીનો સમય એવો હતો કે દેશમાં અને આપણા રાજ્યમાં લોકડાઉન હતું. બધી જ પ્રવૃત્તિઓ બંધ હતી. કેટલાય સામયિકો પ્રગટ ન થઈ શક્યા. જે થયા તેની ડિજિટલ આવૃત્તિઓ બહાર પડી. અને તે પણ અનેક વાયકો સુધી તો પહોંચી જ નહીં. એવા સંજોગોમાં ‘વિષાણુ’ સામે ‘વિજ્ઞાણુ’ની એક લડત પરિષદ તરફથી આરંભાઈ. આમ ‘નોળવેલની મહેક’ વેબઅંકનો પ્રારંભ થયો. પહેલો અંક ૩૦ એપ્રિલ ૨૦૨૦ના રોજ નેટ પર મુકાયો. અને તેની લિંક શક્ય તેટલા વાયકોને પહોંચાડવામાં આવી.

એપ્રિલના પ્રથમ અંકમાં પરિષદ પ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર લખે છે, ‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ; બની રહ્યો તે જ સમાધિયોગ : કોરોનાના કાળમાં’ - ‘મહામારીના અને કટોકટીના કોઈ પણ સમયમાં સાહિત્યની અને બીજી કલાઓની કૃતિઓનો આસ્વાદ, એના અર્થઘટનની વાતો (‘ક્રિટિકલ લિટરરી ડિસ્કોર્સ’) હંમેશાં પ્રજાને અને વ્યક્તિને બળ આપનારી બની રહે છે.

તો કોરોના વિષાણુએ જ્યારે આપણું રોજિંદું વાસ્તવ થોડા સમય માટે પડાવી લીધું છે, ત્યારે વેબ સાઈટના આ પ્રતિયમાન પ્રદેશમાં આપણે એકઠા મળવાનું નક્કી કરીએ છીએ પરિષદના સર્જક - ભાવક - મિલનનો મંચ નાના મોટા સભાગારોમાંથી બહાર નીકળી ખૂબ વધારે વ્યાપક સ્થળે પહોંચ્યો છે.

આ વેબઅંકોમાં ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, શિરીષ પંચાલ, વિજય પંડ્યા, રાજેન્દ્ર નાણાવટી, જ્યોતિભાઈ ભટ્ટ તથા બીજા અનેક જાણીતા અને યુવા સર્જકોની કલમને અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

આ કાર્યક્રમના ત્રણ ભાગ છે : (૧) યુવા સ્વર (૨) વિશિષ્ટ કલાકૃતિનો પરિચય અને (૩) ભારતીય સાહિત્ય - પરંપરાગત અને સાંપ્રત.

આ બે વેબઅંકોમાં પ્રમુખ શ્રી સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રની સ્વાગત નોંધ પ્રત્યેક અંકમાં વાંચવા મળે છે. સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો તો ખરા જ, પણ લલિત કલાને પણ અહીં સ્થાન મળ્યું છે. જેમકે પહેલા જ અંકમાં નમન દોશીની વન્ય જીવન વિષેની તસ્વીરો જોવા મળે છે. તો બધા જ અંકમાં ચિત્રકાર જ્યોતિ ભટ્ટના ફોટોગ્રાફ્સ અને તેને વિષેની વાત ‘મારા ફોટોગ્રાફ સાથેના પ્રસંગો’ જોવા અને વાંચવા મળે છે. આ પ્રસંગોમાં ‘માટીના ઘોડા’, બાબા તુંબરાજ વિષે (૧), કચ્છના ભૂંગાનું અંદરનું દૃશ્ય અને ‘શ્રુજન’ વિષેની

માહિતી (૨) ઓરિસ્સાના ભીંતચિત્રો વિષે (૩) દક્ષિણ ગુજરાતના વસાવા આદિવાસીઓના ભીંતચિત્ર વિષે (૪) 'શામળો ઉજાસ' - શાંતિનિકેતન પાસેના કોઈ સ્થળેથી લીધેલો ફોટોગ્રાફ (૫) એક બાળકીની તસવીર' ખરા અર્થમાં કલાત્મક જોવા મળે છે. તો ૩૧ મેના વેબઅંકમાં (સંસ્કૃતિ - સુભાષિત - સ્યન્ટિકા)માં એક 'રાગ મેઘ મલ્હાર'નું ઉત્તમ લઘુચિત્ર (મિનિએચર પેઈન્ટિંગ) પણ જોવા મળે છે. આ બધું સંપાદકોની કળારૂચિનો પણ ખ્યાલ આપે છે.

કલાનું એક મહત્વનું માધ્યમ સિનેમા છે. અને અહીં તેના વિષે પણ એક લેખ વાંચવા મળે છે. કેતન મહેતા દિગ્દર્શિત ફિલ્મ 'મિર્ય મસાલા' વિષે અહીં એક અવલોકન વાંચવા મળે છે. જેમાં નારીવાદના સંદર્ભમાં લેખિકા ધારણી પાઠકે લખ્યું છે. આ એક અલગ અભિગમ છે અને અહીં ફિલ્મમાં રજૂઆત પામેલી વાર્તાના વિષયવસ્તુને અનુલક્ષીને લખાયું છે. જે ફિલ્મવાર્તાનું અવલોકન કરે છે. ફિલ્મનું નહીં.

આ વેબઅંકોમાં બે વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાંજલિઓ પણ સમાવિષ્ટ થઈ છે. જેમાં જાણીતા લેખિકા કુન્દનિકા કાપડિયાને (સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર અને પ્રફુલ્લ રાવલ દ્વારા લખાયેલી) તથા પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર જ્યોત્સ્ના ભટ્ટની શ્રદ્ધાંજલિની સાથે એમના સર્જેલા કેટલા ઉત્તમ શિલ્પોના ફોટાઓ પણ જોવા મળે છે.

નોળવેલ એ એક વનસ્પતિ છે. નોળિયો જ્યારે સર્પની સામે યુદ્ધે ચઢવા જાય છે ત્યારે નોળવેલની મહેક લઈને જાય છે. આપણે પણ કોરોનાના આ કપરા સમયમાં વિષાણુ સામે વિજાણુથી સાહિત્યને પ્રસ્તુત કરવાનું રહે છે.

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર (૨૮) રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૮ + ૩૪૨, રૂ. ૪૦૦ સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર (૨૯) રાધેશ્યામ શર્મા, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૮+૩૭૦, રૂ. ૪૦૦ પક્ષી વિજ્ઞાન ડૉ. બેન્જામીન સુવાર્તિક, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૯ + ૯૦, રૂ. ૧૦૦ પ્રેરણા પુરુષ સરદાર પટેલ દિનેશ દેસાઈ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૮ + ૧૩૦, રૂ. ૧૨૫ કિવઝ ટાઈમ અવિનાશ પરીખ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૮ + ૧૧૦, રૂ. ૧૧૦ My Dear ગાંધી દિનેશ દેસાઈ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૮ + ૧૧૦, રૂ. ૧૧૦.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પરીક્ષિત જોશી

આપત્તિકાળની કૃતિઓનાં પોંખણાં

વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, માંડવી-કચ્છ દ્વારા કોરોના કાળમાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને આપત્તિકાળની કૃતિઓ મળે તે હેતુથી લઘુનોવેલ સ્પર્ધા યોજવામાં આવી હતી. આ સ્પર્ધામાં કુલ ૩૬ કૃતિઓ મળી હતી જેમાંથી નિર્ણાયક તરીકે વાર્તાકાર અજય સોનીએ પ્રથમ ક્રમે બે અને દ્વિતીય ક્રમે પાંચ એમ સાત ગુણવત્તાસભર કૃતિ તારવી આપી હતી.

પ્રથમ બે વિજેતા શ્રી મહેશ 'સ્પર્શ' - 'લોકડ' અને શ્રી મનસુખ સલ્લા - 'નવો અવતાર' કૃતિઓને રૂ. ૧૧ હજારનું રોકડ ઇનામ મળ્યું હતું. અન્ય પાંચ કૃતિઓના વિજેતા નીચે મુજબ છે : પ્રજ્ઞા વશી 'અભિતપ્ત', ડૉ. વિષ્ણુ પ્રજાપતિ- 'કોરોનાનું કમઠાણ', પૂજન જાની - 'એ આવશે ?' આરતીબા ગોહિલ- 'હિલ્લોલ ઠાકરનો', યોગેશ પંડ્યા - 'શમણાં કોરન્ટાઇન છે.' આ સ્પર્ધાના આયોજનમાં શ્રી ગોરધન પટેલ 'રવિ' અને શ્રી માવજી મહેશ્વરી વગેરેએ પોતાની સેવા આપી હતી.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

નગીનદાસ સંઘવી, સફરની સલામ

પ્રકાશ ન. શાહ

નગીનદાસ સંઘવી ગયા. સો વરસનું પૂર્ણાયુષ્ય ભોગવી કલમભેર કહેઘડે ગયા : સવારના છાપામાં એમની સાપ્તાહિક કોલમ પ્રકાશિત થઈ હતી, અને અઠવાડિક ‘ચિત્રલેખા’માં કયો વિષય લેશે એની ડેડલાઈનબદ્ધ ચર્ચા એમણે સવારના કલાકોમાં જ તંત્રી ભરત ઘેલાણી સાથે કરી લીધી હતી. લેપટોપ મંગાવી લીધું હતું. હોસ્પિટલ બેડ પરના એ થોડાક કલાકોમાં પણ પગે પેડ બાંધી બાઉન્સર નહીં તો બાઉન્ડરી સહી એવા મિજાજમાં હતા : આ મૃત્યુનો શોક ન હોય, મહિમા હોય.

એમની પહેલી કોલમ ૧૯૬૫માં શરૂ થઈ હતી, સુરતના ‘ગુજરાતમિત્ર’માં. નવ્વાણુંમે વરસે એ પુત્રી સાથે સુરતવાસી થયા હતા ને ત્યાં જ આખરી શ્વાસ પણ લીધો. નર્મદનગરીમાં એક આખું વર્તુળ પૂરું થવું અને કોલમકારી રોડવવી, એ એમની સૌંસરી તડફડાટી જોતાં ‘ડાંડિયો’ સંભારવાની લગરીક તદ્દર્થ પણ સગવડ આપી તો શકે.

લોકો છાપામાંથી એડવર્ટોરિયલમાં જાય છે. નગીનદાસ એડિટોરિયલમાં ગયા તે પૂર્વે એડ એજન્સીનો અનુભવ લઈ ચૂક્યા હતા. ૧૯૪૪ની માસિક રૂપિયા ત્રીસની એમની એક ટાઈપિસ્ટ તરીકેની એ કામગીરી હતી. તે પછી ત્રણેક દાયકા એમણે અધ્યાપક કૃત્યું. એ ગાળો ઇતિહાસ અને રાજકારણના અધ્યાપન અને સઘન અભ્યાસનો તેમજ વિવિધ વિષયોમાં વ્યાપક વાચનનો હતો. એણે એમને એવી સજ્જતા ખસૂસ સંપડાવી કે એમની કોલમકારી માહિતીથી ઊગી માહિતીમાં આથમતી ન બની રહેતાં અભ્યાસ અને અર્થઘટનની ગુંજાશ ધરાવતી હોય. છેલ્લા પાંચ દાયકાના કેન્વાસ પર જોઈએ તો વાસુદેવ મહેતાનો સ્વોટ ખાલી રહેશે કે શું એ સવાલનો જવાબ નગીનદાસમાં જડી રહે છે.

એમને ધોરણસર લખતા કરનારી ત્રણ વ્યક્તિઓને નગીનદાસે એકથી વધુ વાર સંભારી છે. યશવંત દોશીએ એમને પરિચય-પુસ્તિકા વાટે લેખનશિસ્તનો મોકો આપ્યો. હરીન્દ્ર દવેએ અગ્રલેખનનો અવસર આપ્યો, અને હસમુખ ગાંધીએ બાગેબહાર અવકાશ આપ્યો.

અહીં એ પણ સંભારવું જોઈએ કે એમની સતત અધ્યયનશીલતા કોલમના ટૂંકા

માપને ક્યાંય વટી જઈ, પરિચય-પુસ્તિકાઓનેય લાંઘી જઈ અભ્યાસગ્રંથોમાં પણ પરિણમતી રહી - પછી તે 'ગુજરાત : અ પોલિટિકલ એનાલિસિસ' હોય કે 'ગાંધી : ધ એગની ઓફ એરાઈવલ', કે પછી 'અ બ્રીફ હિસ્ટરી - ઓફ યોગ', વ. આ છેલ્લા પુસ્તકનો ઉલ્લેખ મેં સાભિપ્રાય કર્યો છે, પણ એની વાત ઘડીક રહીને. પહેલાં એમની કોલમકારીની માવજત બાબતે.

નેહરુ, ઈંદિરા, નમો એમ બધા વડાપ્રધાનો વિશે લખવાનું તો આ સઘળાં વર્ષોમાં બન્યું જ હોય. ગુજરાતી હોતું અને પટેલને અન્યાય વિશે ન બોલવું ? અબ્રહામ્યમ. પણ આમની તડફડાટી જુઓ : ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરમાં ગાંધીએ પટેલને બદલે નેહરુનું નામ સૂચવ્યું એ તો પક્ષના પ્રમુખ તરીકે હતું. તે વખતે વડાપ્રધાનની પસંદગીની વાત જ ક્યાં હતી. વોટ્સએપ યુનિવર્સિટીનો એક પ્રિય મુદ્દો નેહરુ અને લેડી માઉન્ટબેટનના સંબંધનો અને ભારતભાગ્યનિર્ણય પર એની કથિત કૃષ્ણછાયાનો રહ્યો છે. પણ પટેલના ગુણચાહક નગીનદાસે બાપોકાર લખ્યું છે કે વિભાજનની અનિવર્થતા પિછાણવામાં પટેલ નેહરુ કરતાં પહેલા હતા. આપણે ત્યાં ચાલતો એક વિવાદમુદ્દો કોમન અગર યુનિફોર્મ સિવિલ કોડનો છે. સિવિલ કોડનું જે ભળતું ગુજરાતી આપણે ત્યાં રૂઢ થઈ ગયું છે, 'નાગરિક ધારો', એ આખી ચર્ચાને રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રવાદના આટાપાટામાં ભેરવી મારે છે. નગીનદાસે ગાઈવજાડીને કહ્યું કે ભાઈ આ તો કુટુંબકાયદાની ચર્ચા છે. જો એમનો આ મુદ્દો આપણા જાહેર વિમર્શમાં પકડાયો હોત તો હિંદુ-મુસ્લિમ એવી જળથાળ ચર્ચાને બદલે સમયોચિત સુધારચળવળને ધોરણે ચર્ચા ચાલતી હોત. સાફ સાફ કહેવાનું તો કોઈ એમની કને શીખે.

મુંબઈમાં ગુજરાતીઓ વિશે આ ટિપ્પણી જુઓ :

'ચારસો વરસ અગાઉ ગુજરાતથી કોળીઓ અહીં વસવાટ માટે આવ્યા હોવાથી મુંબઈ શહેર ગુજરાતીઓનું છે અને મરાઠીભાષીઓ પાછળથી આવ્યા હોવાથી બહારના છે. તે દલીલ સ્વીકારી લઈને બીજાં ચારસો વરસ પાછળ જઈએ તો ગુજરાતમાં તમામ વાણિયા, બ્રાહ્મણો અને પાટીદાર ખેડૂતો બહારના હોવાથી સૌરભ શાહ, નગીનદાસ સંઘવી, રમેશ ઓઝા, અનિલ જોશી કે મોહનભાઈ પટેલ ગુજરાતમાં વસવાટ કરવાનો હક ગુમાવી બેસે છે.' ગુજરાતીઓને અન્યાયના મુદ્દે લોકપ્રિય વક્તા તરીકે ઉભરેલ તરુણ કટારચીને 'ઓજસ્વી' કહ્યા પછી અને છતાં સ્પષ્ટ કથન તે સ્પષ્ટ કથન : (આ પત્રકાર) 'ઈતિહાસ કે રાજ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે, પણ આવો અભ્યાસ હજુ તેમને ફળ્યો નથી, કારણ કે આ શાસ્ત્રોનું સારતત્ત્વ તેમના હાથમાં આવ્યું હોત તો આવી વાત તેમના મગજમાંથી આપોઆપ નીકળી ગઈ હોત.'

હમણાં એમના યોગવિષયક પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે મ્યાન રાખેલો મુદ્દો એ હતો કે આ અભ્યાસી જીવે ઈતિહાસ-રાજકારણના સ્વાધ્યાયે મંડિત કોલમકારી ઉપરાંત ધર્મચર્ચા - સમાજસંદર્ભમાં ધર્મચર્ચાની એક જુદી જ દિશા એમની બહુપ્રસુ લેખિનીએ કોલમક્ષેત્રે પકડી હતી. આ ચર્ચામાં મરાઠીમાં જેને બુવાબાજી કહે છે (ઢોંગી ધુતારા લોકો થકી અંધશ્રદ્ધાનો વેપલો) એને અલબત્ત સ્થાન નહોતું, અને કોઈ પારલૌકિક

પારણ પણ નહોતી. જીવનના વિષમ સંજોગોમાં, જુવાનજોધ પુત્રના અકસ્માત મૃત્યુએ આવી પડેલી જવાબદારીના દહાડામાં એમને મોરારિબાપુએ સાચવી લીધા, પણ નગીનદાસ સંઘવીની ધર્મચર્યા પર એની કોઈ બેડી જણાઈ નહીં, એ આ બંનેની વિશેષતા. એમના શતાયુ સન્માન વખતે મોરારિબાપુએ સહૃદય ફોડ પણ પાડ્યો હતો કે નગીનબાપાએ રહેવાજમવાના પૈસા અમારી ના ઉપર આગ્રહભેર ચૂકવ્યા છે.

ધર્મચર્યામાં એ અવનવા મુદ્દા લઈ આવતા. સામાન્યપણે ‘હિંદુ’ શબ્દનો ઉદ્ભવ બહારના લોકોએ ‘સિંધુ’નો જે ઉચ્ચાર કર્યો એને આભારી હોવાની માન્યતા છે. પણ નગીનદાસની કોલમકારીમાંથી પસાર થતાં તમે જોશો કે એ ‘હિંદુ’નો અર્થ ‘કાળો’ એમ ફારસીને આધારે ઘટાવે છે. આરબો અને ઈરાનીઓને પોતાના ગૌરવર્ણ સામે એ સૌ કાળા જણાયા હતા. આ ચર્યા કરતે કરતે નગીનદાસ દોડવું તું ને ઢાળ મળ્યો જેવા નિરીહ ઉત્સાહથી કહે છે કે ફારસી ‘હિંદુ’ સાથે સંસ્કૃતનો ‘ત્વ’ મળીને કેવો સરસ સંગમ સરજે છે ! આ ઉત્સાહમાં આપણા અભ્યાસીને ‘હિંદુત્વ’ એક રાજકીય વિચારધારાકીય સંજ્ઞા હોવાનાં ઓસાણ બધો વખત રહેતાં નથી. હિંસા અને કોમવાદના આ નિ:શંક ટીકાકારને આવા ગોથા વિશે શું કહેવું, સિવાય કે ‘હોમર્સ નોડ’ એવી એક સમુદાર રીતે આખી વાતને જોઈએ.

ધર્મભાવના અને કોમવાદ વચ્ચે એ ચોક્કસ જ ફરક કરતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાનો મુદ્દો પણ ઘૂંટતા. પણ એમનો આરૂઢ અભ્યાસ જોતાં એક અપેક્ષા વણસંતોષાઈ રહી એમ જ કહેવું જોઈશે. મોરારિબાપુ સાથેની એમની કિંચિત્ કર્મબાંધવીનો, સર્વધર્મ સંવાદ જેવા ઉપક્રમોમાં ફાળો હશે જ. પણ હિંદુ ધર્મ અને હિંદુત્વ એ બે જેમ જુદાં છે તેમ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે પણ વિવેક કેળવવો રહે છે. આપણી પરંપરામાં ધર્મનો જે વ્યાપક (રૂઢાર્થમાં ‘ધર્મ’મુક્ત) અર્થ છે જેની ઝાંખી વિવેકાનંદ અને ગાંધીમાં જોવા મળે છે એના સગડ કાઢવા, એમની સજજતા જોતાં, અશક્ય નહોતું. રામાયણની અંતર્યાત્રિાએ જગવેલ વિવાદ છતાં જો આપણા કથાકાર અને કટારચી વચ્ચે મનોમેળ સંભવ્યો તો એમાંથી આ મુદ્દે કશોક ટેક ઓફ કેમ ન આવી શક્યો હોત.

એક બીજી અપેક્ષા, મોભે ખીલા મારવાની અનુજબુદ્ધિથી. ગુજરાતના રાજકારણની એમની ચર્યા નવનિર્માણના ‘બ્રેક થ્રૂ’ની સર્જનાત્મક શક્યતાઓનો પૂરતો કસ કાઢી શકી હોત. એમણે ચાલુ રાજવટને ધોરણે, મુખ્યમંત્રીની પસંદગી એ ધારાસભ્યોનો હક છે, એમાં તમે ગુજરાતના લોકો સમજ્યા વગર શેના આંદોલનમાં પડ્યા છો એવી તડફડાટી એમણે બોલાવેલી. રાજકીય સાર્વભૌમ (જનતા), વૈધાનિક સાર્વભૌમ (સરકાર) સમક્ષ આંદોલન રૂપે અપીલ કેમ ન કરી શકે, વારુ.

સાઠ સાલની બહુશ્રુત લેખનકારી, શતાયુ સક્રિયતા એ હોલની હજુ મોંમાં માતાના દૂધવાળી (અને લટકામાં ગલતબયાની) વોટ્સએપ યુનિવર્સિટીની સામે જે પેરેલલ પૂરો પાડે છે એને સફરની સલામ.

તબીબ કવિ દિલીપ મોદીને સલામ | સંધ્યા ભટ્ટ

સુરત એ ગઝલનું મક્કા ગણાય છે. સુરતમાં ગઝલકારોની અનેક પેઢી ઊછરી છે. વ્યવસાયે તબીબ એવા દિલીપ મોદીનો ગઝલકાર તરીકેનો ઉછેર પણ સુરતમાં અને કર્મભૂમિ પણ સુરત રહી. ૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૨ના રોજ સુરત જિલ્લાના સચીન ગામે તેમનો જન્મ થયો. એમબીબીએસ કર્યા પછી ૧૯૭૫થી એમણે સુરતમાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. એમના જીવનમાં ગઝલ અને દાકતરી સમાંતરે ચાલી. તેમણે બંને તરફ સરખું ધ્યાન આપ્યું. જનક નાયક તેમના પરમ મિત્ર. તેમના કાકા નગીન મોદી વિજ્ઞાનકથાના લેખક તરીકે જાણીતા હતા. જેઓ હવે નથી અને બીજા કાકા કિશોર મોદી વરિષ્ઠ ગઝલકાર છે જેઓ અમેરિકા નિવાસ કરે છે.

દિલીપ મોદીએ વિપુલ પ્રમાણમાં ગઝલસર્જન કર્યું. ૧૯૮૩માં તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત થયા પછી તેઓ સતત લખતા જ રહ્યા. મુક્ત લેખન એ તેમનો વિશેષ રહ્યો. ૨૫૦૦ મુસ્તક લખીને તેમણે લિમ્કા બુક ઓફ રેકોર્ડ્સ'માં પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. 'એક અલ્લહ છોકરી' નામના ગઝલસંગ્રહમાં તેમણે છાંસઠ શેરની એક ગઝલ લખી. વિવિધ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ દ્વારા તેઓ પુરસ્કૃત પણ થયા.

તબીબી વ્યવસાય પરત્વે તેમની નિસ્ખતને કારણે તેમણે આરોગ્યવિષયક કોલમ પણ લખી અને પુસ્તકો પણ આપ્યાં. પોતાના વ્યવસાય માટે તેમને ખૂબ લગાવ હતો. પત્ની હુતોક્ષીબહેન પણ ક્લિનિક પર સહયોગ આપતાં. દર્દીઓ પાસે વાજબી ફી લેતા અને ઘણી વાર મફત દવા પણ આપતા. લોકડાઉન દરમ્યાન દર્દીઓના લાભાર્થે તેમણે પોતાનું દવાખાનું ચાલુ રાખ્યું. તેમનાં પંચાશી વર્ષનાં માતા કોરોનાથી અવસાન પામ્યાં. પત્ની હુતોક્ષીબહેન સાજાં થઈ ગયાં. પણ દિલીપભાઈને સારવાર દરમ્યાન હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો જે જીવલેણ નીવડ્યો.

દિલીપભાઈ નિયમિતપણે 'ગુજરાતમિત્ર'માં ચર્ચાપત્ર લખતા. તેમને જ્યોતિષવિદ્યાનું અને ટેરોકાર્ડનું જ્ઞાન હતું. અત્યંત ઊર્જાવાન, ઉષ્માસભર અને નિભરિ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર કવિનું વિશાળ મિત્રવર્તુળ હતું જેમાં સમગ્ર ગુજરાતના લેખકમિત્રો સમાવિષ્ટ છે. નર્મદ સાહિત્ય સભાના મંત્રી તરીકે કાર્યરત તેઓની વિવિધ સેવા સાહિત્યજગતને હજી પણ મળી શકત.

કોરોનાયોદ્ધા કવિની ઝિંદાદિલીને સલામ; અલવિદા... કવિ...

આવરણચિત્ર : સંદર્ભનોંધ

સંકલન અને પ્રસ્તુતિ : પીયૂષ ઠક્કર

ચિત્રકાર : પ્રબોધ પરીખ (જ. ૧૯ જૂન ૧૯૪૫, નડિયાદ)

ચિત્રનું શીર્ષક : શીર્ષક નથી

માધ્યમ : કાગળ પર ચારકોલ

માપ : ૧૫ × ૧૨ સેમી • વર્ષ : ૨૦૧૯

૧

પ્રબોધ પરીખ કવિ, વાર્તાકાર, ચિત્રકાર અને ફિલ્મનિર્દેશક છે. જોકે મિત્રોને ગુજરાતી/અંગ્રેજીમાં પત્રો લખે છે. સાતમા દાયકામાં અમેરિકામાં એમણે ફિલ્મસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો. ૨૦૦૫માં ફિલ્મસૂફીના પ્રાધ્યાપક તરીકે નિવૃત્ત થયા છે. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, વ્હીસલિંગ વૂડ્સ અને કથા સેન્ટર ફોર ફિલ્મ સ્ટડીઝ જેવાં શૈક્ષણિક-સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનો સાથે એમની સક્રિય સંલગ્નતા રહી છે.

સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય, કળા અને સિનેમા વિશે વ્યાખ્યાનો આપે છે, એ માટે વિશ્વનાં અનેક શહેરોનો અવારનવાર પ્રવાસ કરે છે. ગાંધી અને ટાગોરના વિચારજગત સાથે ઘનિષ્ટતા અનુભવે છે તો બૌદ્ધ મઠો સાથે પણ એમનો અનુબંધ રહ્યો છે. હમણાંનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં એમના ચિત્રમાં સતત ઘૂંટાયા કરે છે રશિયાનો નકશો અને વંચાયા કરે છે કવિ ઓસિપ મન્દેલશ્તામ (૧૮૯૧-૧૯૩૮)નાં કાવ્યો.

ગુજરાતીમાં એમના નામે ત્રણ પુસ્તકો : કારણ વિનાના લોકો (વાર્તાસંગ્રહ, ૧૯૭૭), કૌંસમાં (કાવ્યસંગ્રહ, ૧૯૯૪) અને પ્રિય ભાયાણીસાહેબ : હરિવલ્લભ ભાયાણી/પ્રબોધ પરીખના કેટલાક પત્રો : ૧૯૭૮-૨૦૦૦ (પત્રો, ૨૦૦૦).

પાંચ ચિત્રપ્રદર્શનો : મુંબઈમાં (૧૯૬૯ અને ૧૯૭૦) અને અમેરિકામાં (૧૯૭૧, ૧૯૭૨ અને ૧૯૭૩).

અને બે દસ્તાવેજ ચલચિત્રો : ‘માણસની વાત’ : ગુજરાતી સર્જક લાભશંકર ઠાકર વિશે દસ્તાવેજ ચલચિત્ર (સાહિત્ય અકાદેમી, ૨૦૧૬) અને ‘આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે’ : ગુજરાતી સર્જક સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર વિશે દસ્તાવેજ ચલચિત્ર (સાહિત્ય અકાદેમી, પ્રસિદ્ધ થવામાં છે).

૨

કેવા છે આ પ્રબોધ પરીખ ? એક યુવાન મિત્રને તા. ૩/૯/૨૦૦૬ના પત્રમાં લખે છે, ‘ગૂંચવાયેલો, નિસ્તેજ, થાકેલો, રાતભર જાગેલો, પડખાં ફેરવતો, આત્મ-મંથન કરતો, મનોમન મિત્રોને લખતો, જેઝ સાંભળી રહ્યો છું, ટી-શર્ટ પહેરી રહ્યો છું, પણ

રાગ-દ્વેષની એક મહાકાવ્ય માયાજાળમાં ધૂંધવાતો, જાતને કહું છું ‘ક્યારે બંધ કરીશ આ ગુચવાડા, ક્યારે જાતના-જાતિના, મનુષ્યઅવતારના, સ્વ-ભાનના આટાપાટા, ઈતિહાસ-ભૂગોળો સાથે સમાધાન પામીશ, ક્યારે હિંમતવાન થઈશ, રહ્યાં વરસો તેમાં સ્વચ્છ ચિત્તના આકાશમાં ક્યારે સંવાદ માંડીશ. ખાનગીમાં, જાહેરમાં, ક્યારે ગાઈ ઊઠીશ અને ગણતરીનું ગણિત વીસરી શ્રીમદ્ની જેવું કશુંક બોલી ઊઠીશ : ‘અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?’

૩

અને છવીસ વરસની ઉંમરે પ્રબોધ પરીખ અમેરિકામાં યોજાયેલા પોતાના ચિત્રપ્રદર્શનના કાર્ડ પર પોતાનું મનોગત આ શબ્દોમાં મૂકે છે : ‘ક્યારેક મને જ્યોતીન્દ્રનો વિચાર આવે છે. એ આર્ટ ગેલેરી, કોફીનાં પીણાં, અને પાડોશમાં પ્રદર્શિત થયેલાં નવાં ચિત્રોની ગંધ... એ અરબી સમુદ્ર, ઊંડો, આફ્રિકા પહોંચતો અને ભૂરો... મારા પિતા સાથે લાંબે સુધી ચાલવા જતો તે... નાની ઓરડીમાંની ભરચક્ક સાહિત્યિક ગોષ્ઠિઓ જ્યાં ગભરાતા ગભરાતા મેં મારા પહેલવહેલાં કાવ્યો વાંચેલાં તે. બોમ્બે અને શિકાગોની ફૂટપાથો પરથી સેકન્ડ હેન્ડ બુકશોપમાંથી ખરીદેલાં પુસ્તકોનો ઓરડીમાં પથરાટ... અને જીવન ? નથી જાણતો. હું છવીસનો છું... આળસુનો પીર, મિત્રો કહે છે, મને યાદ આવે છે એશિયાટિક લાઈબ્રેરીની તોલિંગ બપોરો, ટાઈમ્સ લિટરરી સપ્લિમેન્ટ ન વાંચતા સંબંધીઓની મુલાકાત, મારા બાળપણના રોમાન્સ... અથવા તો અમદાવાદ શહેર કે જ્યાં મેં મારા પહેલાં ચિત્રો કર્યાં લાભશંકરની સાથે મોડી રાતે જુગાર રમતે રમતે. ઘણી વાર મને મુંબઈના સપનાં આવે છે... સ્ટિલવોટરના ઓરડા લાલ ઈંટોની ઈમારતોવાળાં, નાનકડા જર્મન ગામના બ્લેક ફોરેસ્ટની યાદ અપાવતા... ફ્લોરા-ફાઉન્ટેન પર દેખાવો કરતાં ટોળાંની છાપ મેં ઉડાડેલી પતંગો સાથે જોડાયેલી છે, મારી માનો ખુશલાલ ચહેરો અને મારાં ચિત્રોમાં શ્વાસ લેવા મથતી દુઈનો એલિજીસ (દુઈનો કુરુણિકાઓ). હા... તો પછી હું શા માટે ચિત્રો કરું છું અને કેવાં ?

તો, એમ છે કે... કે પછી સમયના જુદા જવાબો છે. એક દિવસ, આશા છે, હું દશ્યકાવ્યો લખીશ મારા કેન્વાસે, એટલે જોય, ફિલિનીની ૮. ૧/૨, તારે શું કહેવું છે, બારબરા અને એમ ઘણું...’ (ગુજરાતી અનુવાદ : પી. ઠ.)

૪

આવરણચિત્ર સંદર્ભે : ડેનિસ ફિલસૂફ સોરેન કિર્કેગાર્ડે નોંધેલ એક બોધકથા સાથે આ ચિત્રનો સંબંધ છે. PARABLES OF KIERKEGAARD પુસ્તકમાં The Busy Philosopherના શીર્ષકથી આ બોધકથા વાંચવા મળે છે. આ સાથે એ બોધકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

‘એક વ્યસ્ત ફિલસૂફ : એક સમાજ જ્યારે યુદ્ધ માટે શસ્ત્રો સજી રહ્યો હતો ત્યારે એક ફિલસૂફે શું કરવું કહ્યું ?

કોરિંથ શહેરને ઘેરવાની જ્યારે ફિલિપે ધમકી આપી ત્યારે શહેરના નિવાસીઓ

પોતાના બચાવમાં રઘવાયાં થયાં. કેટલાંક શસ્ત્રોને ચમકાવવા લાગ્યાં, કેટલાંક પથ્થર ભેગા કરવાં લાગ્યાં તો કેટલાંક કોટનું સમારકામ કરવા લાગ્યાં. ડાયોજિન* પણ આ ધમાચકડી જોઈને ઝડપથી પોતાનો ઝભ્ભો સંકેલી અને ઉત્સાહમાં પોતાનું પીપ શેરીમાં ગબડાવતો નીકળી પડે છે. લોકો ડાયોજિનને આમ કરવાનું કારણ પૂછે છે. ડાયોજિન ત્યારે જવાબ આપે છે, ‘એણે પણ બીજાઓની જેમ ધડપડ તો કરવી પડે ને નહીંતર આટલાં બધાં કામગરા નાગરિકો વચ્ચે એ એકલો જ આળસુ સાબિત થાય !’

*

ચિત્રકારની લખ-છેક-ભૂંસની રચનાપ્રક્રિયા રહી છે. ચિત્રમાં ચારકોલમાં આંકેલી એક માનવાકૃતિ છે. ખૂબ ઓછી સ્પષ્ટ-નિશ્ચયાત્મક રેખાઓમાં એક અનિર્ણીત મનોસ્થિતિનું આલેખન થયું છે. સ્થિરતા અને ગતિશીલતા વચ્ચેની જેમાં અસમંજસ છે. ચહેરો ઝૂકેલો, આંખો મીચેલી, અને હાથમાં લોલક જેવી કશીક વસ્તુ છે. માધ્યમ તરીકે ચારકોલની વ્યંજક-છાયા ચિત્રને સંકલિત કરવામાં ઉપયોગી થઈ છે.

આપણા સમયની ચોતરફની ધડપડ વચ્ચે એક કેન્દ્ર થવાનો જાણે આ ચિત્રમાં ચિત્રકાર પ્રયાસ કરે છે. જોકે એનો અર્થ ચોતરફથી કપાઈ જવાનો નથી. બદલે અન્ય સાથે જોડાયેલાં રહીને પણ જાતને-પોતાને સમજવાનો છે.

આપણે પણ પોતાને એક પ્રશ્ન પૂછી શકીએ કે આવા અરાજક અને અંધાધૂંધીભર્યા સમયમાં એક કલાકારે કે એક ફિલસૂફે એક વિચારશીલ નાગરિકે શું કરવું રહ્યું ? વિચારીએ !?

(નોંધ માટે જરૂરી વિગતો પૂરી પાડવા બદલ ચિત્રકારનો અને મિત્ર હેમન્ત દવેનો આભારી છું.)

ચિત્રકારનું સરનામું : પ્રબોધ પરીખ, એ-૧૦૨, સુમેરુ, મ્હાડા, ચાર બંગલા પાસે, અંધેરી (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૩. મો. ૯૮૨૦૨૦૭૬૭૯

*ડાયોજિનીસ વિશે એવી દંતકથા છે કે એ અપરિગ્રહી હતો અને ટબમાં જ રહેતો હતો.

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

જેમનો જોટો જડે નહીં નટવર ગોહેલ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪+૭૧, રૂ. ૧૩૦ મોજ-મજા-મસ્તી કાંતિલાલ પટેલ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮ + ૧૧૨, રૂ. ૨૧૦ વિરાટ વિશ્વ વિરાટ વિજ્ઞાનીઓ નટવર ગોહેલ, ૨૦૧૯, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૪ + ૬૦, રૂ ૧૧૦.

સાહિત્ય પરિષદનું ૩૦મું જ્ઞાનસત્ર સુરત મુકામે યોજાઈ ગયું અને એ અંગનો અહેવાલ પરબ દ્વારા જાણ્યો. એમાં ૧૩ જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના રોજ યુવામંચની નવોન્મેષ સાથે ૬ બેઠક યોજાઈ ગઈ. જેમાં શાળા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ કૃતિઓ પ્રસ્તુત કરી હતી એ જાણીને આનંદ થયો. અહીં કચ્છથી પણ એક સંસ્થા દ્વારા સહયોગ આપી વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત અને પ્રેરિત કરાયા હતા, જેથી તેઓ પરિષદમાં સક્રિય રીતે જોડાઈ શકે એવું પણ જાણેલું. પરિષદનો નવી પેઢીને જોડવાનો આ એક સ્તુત્ય પ્રયાસ કહી શકાય. નવી પેઢી પરિષદમાં આવે એ સાથે પરિષદ પણ નવી પેઢી સુધી પહોંચે એવા પ્રયત્નો માટેનો સમય આવ્યો છે અને વર્તમાન સમયનું એક આહ્વાન પણ છે. એવું લાગે છે કે પ્રવર્તમાન માળખામાં રહીને પરિષદે આ દિશામાં પ્રતિબદ્ધતાપૂર્વક વિચારવું જોઈએ. પરિષદનું એક પ્રતિનિધિ કેન્દ્ર દરેક જિલ્લામાં

એ જિલ્લાની પરિષદ સાથે સક્રિય હોય એવી વ્યક્તિઓને જવાબદારી સોંપાય અને એમનાં માર્ગદર્શન હેઠળ એક સમિતિ રચાય જેના દ્વારા શાળા અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓમાં સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય એવા પ્રયત્નો થતા રહે. પરિષદના સહયોગથી વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન થતું રહે અને એ વિદ્યાર્થીઓ પણ સમયાંતરે પરિષદનાં કેન્દ્રની મુલાકાત લેતા રહે એવું પણ ગોઠવી શકાય. પરિષદનાં અધિલેખન અને જ્ઞાનસત્ર જેવા કાર્યક્રમોમાં આ વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય રીતે જોડાય અને એમનામાં સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ દૃઢ બને. એવું પણ આયોજન થઈ શકે કે દરેક જિલ્લામાં આ વિદ્યાર્થીઓ માટે પરિષદની પરંપરા પ્રમાણે જ એક લઘુ અધિવેશન યોજાય, જેમાં પરિષદના ગણમાન્ય લોકો ઉપસ્થિત રહે અને પ્રવૃત્તિને પ્રેરિત, પોષિત કરે. જ્યારે પણ પરિષદનાં સત્રો કે અધિવેશન યોજાય ત્યારે તેમાં આ વખતે એક સત્ર હતું તેને બદલે વૈવિધ્યપૂર્ણ વધુ સમયાંતર સત્રો યોજાય તો નવી પેઢી વિશેષ લાભાન્વિત થઈ શકે. દરેક જિલ્લામાં જે સમિતિઓ રચાય તેમાં ખાસ અર્થમાં પ્રચારથી દૂર રહી કાર્યના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી, કાર્યશીલ રહે એવા લોકોને જોડવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિમાં પણ ઘણા સભ્યો હોય છે, તેમને પણ આ ક્ષેત્રમાં સાંકળી શકાય.

ધીરે ધીરે આ કાર્ય આગળ વધે તેમ આ જ વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે એવી પરંપરાનું નિર્માણ થાય એવું પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. માતૃભાષા, સાહિત્ય, વાચન વગેરે વિષે અનેક ચર્ચાઓ ચાલે છે, અભિયાનો પણ ચલાવવામાં આવે છે, પણ આ રીતે યોજનાબદ્ધ રીતે આગળ વધાય તો સારું પરિણામ મળી શકે. સાહિત્ય સાર્વત્રિક બને સહુને પોતીકું લાગે એ માટે આ બાબતો જરૂરી નથી લાગતી? શિખર પર જ રહીને વિચાર કરવા કરતાં, ત્યાંથી તળેટીએ પહોંચવું અને તળેટીને શિખર સુધી પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ એ સમયનો પડકાર છે.

કચ્છમાંથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આવેલા એનો ઉલ્લેખ કર્યો તેમાં આનંદની બાબત

એ હતી કે, આ વિસ્તારના છેક છેવાડેથી પણ સારી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ જોડાયેલા અને જ્ઞાનસત્રમાંથી પામ્યા અને પ્રેરિત થયા એ પણ દેખાયું. જ્યારે તેઓ પરત આવી રહ્યા હતા, ત્યારે, વયોવૃદ્ધ સહપ્રવાસીઓને એક સુંદર પુસ્તકમાંથી વાચન કરી, સાહિત્યરસથી પરિચિત કરાવ્યા એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે જ્ઞાનસત્ર જાણે એક યાત્રા બની રહ્યું એવું લાગ્યું અને આ યાત્રા આ જ રીતે આગળ વધે અને સાહિત્યપ્રવાહથી સહુ ઝંકૂત થતા રહે એ શુભ ઉદ્દેશથી આ સ્ફૂર્તિ અને આપનાં માધ્યમથી અભિવ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

અસ્તુ.

નિરુપમ છાયા

નમસ્કાર સર...

જુલાઈ '૨૦ના 'પરબ'માં, પુ. શિ. રેગે : કવિતાની ભીતર ભૂગોળના સાહસ સફરી-ભાગ ૨... 'દુસરા પક્ષી'નો રસાસ્વાદ માણ્યો. આપે સરસ વિવેચન કર્યું છે. કવિશ્રીનો ટૂંકમાં પરચિય કરાવ્યો તે પણ વિશેષ ગમ્યું.

(પાના નં. ૮) - 'પણ ગુજરાતી સહિત્યની, વિશેષ કવિતાની, આજની પરિસ્થિતિનું સેલ્ફ ઓડિટ કરવાનું કામ તાકીદનું છે, એ કદાચ આપણને આ સંદર્ભે સમજાય-જો વામણી મહત્વાકાંક્ષાઓના લિલિપુટમાંથી બહાર નીકળી શકાય તો....' આ માર્મિક વેધક વ્યંગ પણ સાચુકલો છે.

મુઠ્ઠી ઊંચેરા આપ જેવા યશસ્વી સર્જક, રાત્રે ત્રણ વાગે પણ કલમના હળથી શ્રમસમાધિસ્થ થઈને ભારતીય સાહિત્ય જગતને ઝળહળ કરવા ઊંડા ખેડાણે મથતા હોય, તે કલાજગત માટે માત્ર પ્રેરણાદાયી જ નહીં, પરંતુ મારે મન અભિભૂત કરનારું પણ છે. છેલ્લે ભૂતાનના કવિ શેરિન્ગ શોદેનની 'અંત નહીં' કવિતા સરસ ચિંતનસભર છે.

થોભણ પરમાર

પુત્રના પારણામાં

('પરબ'-જૂન ૨૦૨૦ માં પ્રકાશિત શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીના નિબંધ 'લેખણ' વિષે પ્રતિભાવ)

'પુત્રના પારણામાં' - ઉક્તિ પ્રમાણે, વિદ્યા/શિક્ષણ/જ્ઞાન કે સર્જનના પ્રથમ પગથિયેથી જ લેખક 'પરમતત્ત્વ' સાથે જોડાયેલા છે તે સાબિત થાય છે એમના આ પ્રથમ વિસ્મયભર્યા બાળવિચારથી -

'સાહેબ લખે છે કે મારી પાસે લખાવે છે કે પછી, ખુદ સરસ્વતી અમ બન્ને પાસે લખાવે છે એની ખબર પડતી નથી.'

કોઈ પણ સર્જન માટે અનિવાર્ય બીજસમૂહ (Seeds)માં વિસ્મયનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વનું લેખાય છે.

બહુ ઝીણવટપૂર્વક આલેખાયેલી નાની નાની વિગતોમાંથી જીવંત દશ્યો રચાઈ

જા્ય છે આપોઆપ, એ લેખકની વર્ણનકુશળતા છે. બહુ સાદું અને અત્યંત મહત્વનું કારણ એ છે કે આ લેખક પેન-પાટીના પ્રથમ મિલનથી જ કહે છે - ‘હું પેન ઉપર કાબૂ મેળવવાની કોશિશ કરું છું.’ અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે લેખકની આ કોશિશ સ્વયંસંપૂર્ણ સફળ છે. પેન, પેન્સિલ અને ફાઉન્ટેનપેન વગેરે સ્વરૂપે કલમની કેટલી સૂક્ષ્મ અને સચોટ વર્ણનસેવા કરી છે !

‘એ હિસાબે, જ્ઞાન અને ભૂંસાનો સંબંધ ઘણો જૂનો ગણાય.’

જીવનના મૂર્ખતાભર્યા અહંકારો મીઠી કટાક્ષભરી કટુતાથી આમ સહજ રજૂ થઈ જાય છે અનાયાસે જ, એ કોઈ માત્ર સાહિત્યિક શૃંગાર નથી પણ લેખકે જોયેલા એ જીવેલા જીવનના અર્કનો જ એક અંશ છે.

‘...ઘ્રાંડ એક જ હોય તોપણ, પ્રત્યેક જણની પેન તો નોખી જ હોય એવું દિમાગમાં અજવાળું થયું. કદાચ પોઈન્ટ પણ ફાવી જાય, તોય જેને આપણે ‘પેન’ કહીએ છીએ તે; આચાર, વિચાર, શીલ, લેખન અને સર્જન તો આગવાં અને આગવાં જ.’ - બસ, આ ક્ષણ જ લેખકની મૌલિક સર્જનપ્રક્રિયાની ગંગોત્રી. અને એ પણ આટલી નાની ઉંમરે !

લેખક અજાણી પેનને તોડી શકે અને સાટાના સગપણને ફોક કરી શકે - બન્ને પ્રક્રિયાઓ ભંજક શૈલીની - પણ બન્ને પ્રક્રિયા - કુતૂહલ અને ભૂલસુધાર જેવા જીવનના મૂલ્યવાન પાસા જેવી.

સરેરાશ આખા આ નિબંધમાં બે ‘વસ્તુ’ સૌથી વધારે ગમી તે એ કે લેખકને પોતાના બાળપણ અને યુવાનીના સમયે પેન સાથેની એમની નિસબતની ખૂબ ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ યાદ છે અને અહીં સુપેરે લલિત નિબંધની શરતે જ સ-રસ વર્ણન પામી છે. અને બીજી વસ્તુ, લેખકનું ગદ્ય - સરળ અને લયાત્મક તો ખરું જ, પણ સાથે ભાર ન લાગે એવા શૃંગાર સાથે વાસ્તવિક - દા.ત.,

- લાગે કે કાગળ નામના રંગમંચ ઉપર લાલ-વાદળી બે કન્યાઓ વારાફરતી નર્તન કરી રહી છે.

- પણ જોઈએ ત્યારે ન જડે એવા સાર્વત્રિક નિયમનું પાલન અમારું ઘર પણ કરે. સૌથી વધારે કલાકસભ અનુભવાયો નિબંધના અંતિમ ફકરામાં... વ્યક્તિગત/પારિવારિક/સામાજિક/સાંસ્કૃતિક વગેરે જીવનના અનેક પસા સાથે સાહિત્યસંસ્કાર અને અંગત પ્રેમલાગણી તેમજ વર્ણનની આગવી મૌલિક રીતિનીતિ - આ બધા જ રસોનું સપ્રમાણ સ્વાદિષ્ટ મિશ્રણ...!

દાદાથી પૌત્ર અને એનાય પૌત્ર સુધીની પાંચ પેઢીની જીવનયાત્રા શ્રી સરસ્વતી અને શ્રી વિધાત્રી રૂપે પરમ તત્ત્વના આશીર્વાદ પામી રહી છે એનો અત્યંત આનંદ છે. પેઢી દર પેઢી આવી જીવનયાત્રા ચાલુ રહો એ જ શુભેચ્છા !

આકાશ ઠક્કર

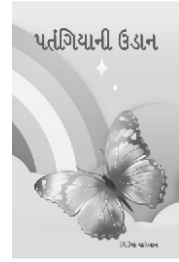

આ અંકના લેખકો

આકાશ ઠક્કર	: aakashthakkar22@gmail.com
અનિલ જોશી	: 4503 Lodha Floringa Venegia Western. Exp. Highway, Goregaon (East), Near Hubinol : Mumbai-400063
અભિજિત વ્યાસ	: ગુલાબકુંજ, રણજિત મેમોરિયલ પાછળ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧
ઉમેશ જોશી	: ૧૩, ગોપાલનગર, ૨, બ્રાહ્મણ સોસાયટી, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
છાયા ત્રિવેદી	: એ/૧૨, અક્ષરધામ ફ્લેટ, પ્રેમચંદનગર પાસે, જજીસ બંગલા રોડ, અમદાવાદ
થોભણ પરમાર	: ૨૨, સરિતા રો હાઉસ, L. P. સવાણી સ્કૂલ નજીક, CNG પંપ પાસે, અડાજણ-પાલ, સુરત-૩૮૪૫૧૦
દીપક રાવલ	: એ/૫૦૨, સત્વ ફ્લેટ્સ, કૃષ્ણાલ ચોકડી પાસે, ગોત્રી, વડોદરા-૩૮૦૦૨૧
નિરુપમ છાયા	: એફ/૬, વિવેકાનંદ આવાસ, મારુતિ પ્લોટ્સ, સંસ્કારનગર, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧
પીયૂષ ઠક્કર	: ૮૦૩, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટ. વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓઢવપુરા, ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૮૦૦
પરીક્ષિત જોશી	: ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસસ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
પ્રકાશ શાહ	: 'પ્રકાશ' બંગલો, નવરંગપુરા પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
પ્રફુલ્લ મહેતા	: ૨, જેશિંગભાઈ પાર્ક, સરદાર પટેલ હાઈસ્કૂલ પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
પ્રફુલ્લ રાવલ	: ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ દરજી	: વાગીશા, કુવારા પાસે, લુણાવાડા-૩૮૮૨૩૦
ભાવેશ વાળા	: રાજકીય મહાવિદ્યાલય, દમણ - નાની દમણ-૩૮૬૨૧૦
મુકેશ વૈદ્ય	: ૨૧, દેવદૂત (પારસ બિલ્ડિંગ), શ્રીનગર સોસાયટી, એમ.જી. રોડ, ગોરેગાંવ (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૨
યોગેશ જોષી	: બી/૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
રમેશ પટેલ	: 'પ્રાંજલ', ૩૦, આનંદવાટિકા સોસાયટી, સરદાર પુલ પાસે, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
રાકેશ હાંસલિયા	: 'સૌમ્ય', સિલ્વરગોલ્ડ રેસિ.-૬, બ્લોક નં.-૨૫, ગોલ રેસિ.ની પાછળ, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૪
રાજેશ પંડ્યા	: એ/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
રાજેશ વ્યાસ	: ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ સોસાયટી પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
સંજય ચૌધરી	: સી/૧૦, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
સંધ્યા ભટ્ટ	: 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધીરોડ, બારડોલી-૩૮૪૬૦૨
સિતાંશુ યશસ્ચન્દ્ર	: ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, 'કોસ્મિક' એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
હરિકૃષ્ણ પાઠક	: પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર - ૨/બે. ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨

સંસ્કાર-ઘડતર કરતી વિવિધ લેખકોની રસપ્રદ બાળવાર્તાઓ

અવનવી પ્રાણીકથાઓ	ડૉ. અરુણિકા મનોજ દરૂ	120
ખુશખુશાલ પરી	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	80
મહાભારતના પ્રસંગો (બહુરંગી)	રતિલાલ બોરીસાગર	250
દાદાજીની વાતો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	80
શહેનશાહ ગાંધી અને બીજી વાતો	જયંતી ડી. શાહ	80
દેશ-દેશના બીરબલ	રવીન્દ્ર અંધારિયા	225
પ્રાચીન યુગની વિરલગાથાઓ 1-2	ઘનશ્યામભાઈ ગ. દવે	175
અલીબાબા અને ચાલીસ ચોર	સત્યમ્	90
બહાદુર બાળકોની સાહસકથાઓ	નટવર હેટાઉ	150
સોનપરી આવી ખરી !	નટવર હેટાઉ	180
બિટ્ટુ વાર્તા કહે છે	લતા હિરાણી	75
પછેડી જેવડી સોડ	મગનલાલગાંધી	13
વાર્તા રે વાર્તા	સુરેશ માથુરે	60
દાદીમાની ડાયરી	હંસાબહેન પટેલ	40
મંગલમય જંગલ	અશોક જોષી	100
પતંગિયાની ઉડાન (પુરસ્કૃત)	ગિરિમા ઘારેખાન	70
દે તાલી !	નયના મહેતા	80
નીરજાની વારતા રે વારતા	કિશોર પંડ્યા	75
દાદાનો ડંગોરો	ભાવેશ પંડ્યા	75
અંડેરીગંડેરી ભા. 1થી 5	રતિલાલ સાં. નાયક	350
બીરબલ એટલે બીરબલ ભા. 1થી 5	મધુસૂદન પારેખ	200
છેલભાઈ શૌર્યકથામાળા પુ. 5	દોલત ભટ્ટ	300
ઊડતો કાચબો	રવજીભાઈ કાચા	125
બાળવાર્તા ભા. 1થી 4	ગિજુભાઈ બધેકા	400
ગિજુભાઈનો બાળપ્રસાદ	સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	110

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહો

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
વર્તન-પરિવર્તન	૨૨૦.૦૦
ઘોષ-પ્રતિઘોષ	૨૨૦.૦૦
આલબમની તસવીરો	૨૨૦.૦૦
ઋણાનુબંધ	૧૯૫.૦૦
સર્મપણના સંગ્રાથી	૧૮૦.૦૦
મન મૂકીને વરસો	૧૯૦.૦૦
સંબંધોનું આકાશ	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું મેઘઘનુષ	૧૮૦.૦૦
જિંદગી રંગબેરંગી	૧૮૦.૦૦

રાઘવજી માધડ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મુકામ તરફ	૨૭૫.૦૦
પ્રેમનો પંથ	૨૩૦.૦૦
પ્રેમ પછી (ધુમ્મસ શ્રેણી-૩)	૨૩૦.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૨)	૧૯૫.૦૦
ધુમ્મસ (ભાગ-૧)	૧૮૦.૦૦

મોહન પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હણહણાટી	૨૫૦.૦૦
નકલંક	૨૬૦.૦૦
અંચળો	૧૫૫.૦૦
કુંભી	૧૩૦.૦૦
કોલાહલ	૫૫.૦૦
પોઠ	૧૦૦.૦૦

<u>પ્રવીણ ગઢવી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આભડછેટના ઓછાયા	૨૨૫.૦૦
છન્નરૂપ	૨૧૦.૦૦
સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય	૧૧૦.૦૦
<u>પ્રાણજીવન મહેતા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રા. વિધાન	૧૦૫.૦૦
પ્રા. કથિત	૧૦૫.૦૦
<u>જય ગજજર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાબરને કાંઠે	૧૫૫.૦૦
શરદ તારું ગુલાબ અને બીજી વાર્તાઓ	૧૧૫.૦૦
<u>રાધેશ્યામ શર્મા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	૧૭૦.૦૦
ઘટનાલોક	૮૦.૦૦
ફલાવરવાઝ	૨૦૦.૦૦
<u>રાજેન્દ્ર પટેલ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અધૂરી શોધ	૫૫.૦૦
જુઈની સુગંધ	૭૫.૦૦
<u>સાંકળચંદ પટેલ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સદાચાર ખોવાયો છે	૧૦૦.૦૦
ભારતીય ભાષાઓની પ્રથમ	૭૦.૦૦
૧૫ વાર્તાઓ (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)	

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

રેખાચિત્ર / સંસ્મરણો / ધર્મ / ચિંતન / લોકસાહિત્ય

તણખા વિનાનું તાપણું	અનુપમ બુચ	200
એકલવીર સન્ત મહેતા	ડુંકેશ ઓઝા	200
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 1	રઘુવીર ચૌધરી	250
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 2	રઘુવીર ચૌધરી	250
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	200
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	200
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	140
વાતડિયું વગતાળિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	400
સહરાની ભવ્યતા	રઘુવીર ચૌધરી	120
ભારતીય સંસ્કૃતિ આજના સંદર્ભમાં	રઘુવીર ચૌધરી	200
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણવાટિકા	ગીતા ગીડા	140
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ણે	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
અનુભવની એરણ પર	મનસુખ સલ્લા	150
શબરીનાં બોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
સુખદ સંભારણાં	નગીન ગાંધી	70
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પોલ	180
મુકુંદ માધવ	મુનિકુમાર પંડ્યા	60
ભારતના ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ	પી સી પટેલ	90

સદીઓ પૂર્વે ભારતમાં ઋષિ યાવકે ધર્મની નકારાત્મક બાજુઓ વિશે કંઈક વાતો કરી હશે. પરિણામે સમાજે એણે લખેલું બધું સાહિત્ય બાળી નાખ્યું. ભલું થજો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસાપરંપરાનું જેને કારણે ટીકા લખતા પૂર્વે પૂર્વપક્ષ તરીકે મૂળ શ્લોક ટાંકીને પછી ઉત્તર પક્ષમાં તેની ટીકા લખવાનું યોગ્ય અને જરૂરી મનાતું હશે ! તેથી યાવકનું લખેલું કેટલુંક આજે સુલભ રહ્યું છે.

— ડંકેશ ઓઝા

લાઓત્સે ઘણું લાંબું જીવ્યા પરંતુ તેમણે કદી એક શબ્દ પણ લખ્યો નહોતો. તેઓ અતિશય વૃદ્ધ થયા ત્યારે તેમણે હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે હિમાલયમાં મૃત્યુ પામવા માંગતા હતા. જ્યારે તેઓ સરહદ પાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે સરહદ પરના એક સંત્રીએ તેમને રોક્યા. તેણે કહ્યું, ‘જ્યાં સુધી તમે કશુંક લખશો નહીં ત્યાં સુધી હું તમને આ દેશ છોડીને જવા દઈશ નહીં.’ સંત્રી ખૂબ જ સમજદાર માણસ હોવો જોઈએ. આ દુનિયા તેની ઋણી રહેશે. કારણ કે અન્યથા ‘તાઓતે કિંગ’ પુસ્તક ક્યારેય લખાયું ના હોત. મૃત્યુ સમીપ આવી રહ્યું હતું. અને તેઓ હિમાલયની પ્રગાઢ શાંતિમાં મૃત્યુ પામવા માગતા હતા. એ સંજોગોમાં કોઈ માર્ગ ના રહેતાં તેમણે સંત્રીની ઝૂંપડીમાં ત્રણ દિવસ બેસી અને પુસ્તક પૂરું કર્યું : ‘તાઓ તે કિંગ’.

— આચાર્ય રજનીશ

જ્ઞાનદેવે ગીતાની ગંગા મરાઠીમાં ઉતારી, ને મરાઠી ભાષાને જ્ઞાનનું તેજ ને ગૌરવ સમર્યા. શાસ્ત્રજ્ઞાનને સંસ્કૃતની કેદમાંથી છોડાવ્યું. આમાં પણ સંતો તેમને પગલે ચાલ્યા. એકનાથે ભાગવત ઉતાર્યું.

— મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

મહમદને ગેબી અવાજ દ્વારા અલ્લાહનો સંદેશ આવે છે, અને બાવીસ વર્ષો સુધી મળતો રહે છે, અને આ અન્ય કોઈને સંભળાતો નથી. ઈસ્લામના પ્રસ્થાપકના નિધન પછી હઝરત ઉમરે કરેલા સૂચનના ફલસ્વરૂપ કુર્રાનની એક સત્તાવાર પ્રત તૈયાર કરવામાં આવી. આ પ્રત હઝરત ઉસમાને મંગાવી લીધી અને કુર્રાનની બધી જ પ્રતોનું આ મૂળ છે.

— ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે 'કૃતજ્ઞતા' નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
'મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃણ ન યરે.'

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
-----	-----------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,

Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

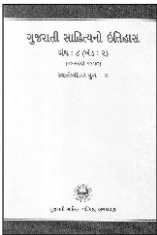
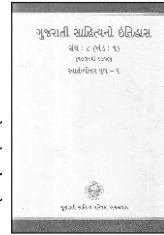
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

फेंको नहीं,
जोड़ो

*MRP For **500** mg